

คาถารธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์
DHAMMAPADAGATHA : A SIGNIFICANT METHOD
OF ANALYTICAL STUDIES

พระราชธรรมเมธี (วิสุติ ปญญาทีโป)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

คาถาธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์

พระราชธรรมเมธี (วิสุติ ปณฺญาทีโป)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินิต
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต
สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๐

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

Dhammapadagatha : a Significant Method of Analytical Studies

Phrarajdhammetee (Visoth Paññādīpo)

A Research Paper Concerning the Qualifying Examination in the
Fulfillment of the Requirement for the Award
Of the Degree of Doctor of Philosophy
(Pali Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้นับ สารนิพนธ์
เรื่อง “คาถาธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์” เป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัติ ตาม
หลักสูตรปริญญา พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชรัตน์มุนี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระเทพสุวรรณเมธี, ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล

ชื่อผู้วิจัย

(พระราชธรรมเมธี)

ชื่อสารนิพนธ์ : คาถาธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์
 ผู้วิจัย : พระราชธรรมเมธี (วิสุติ ปณฺหาทีโป (ยุติธรรม))
 ปริญญา : พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต (บาลีพุทธศาสตร์)
 อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รศ.ดร. เวทย์ บรรณกรกุล, ป.ธ.๙, พธ.บ. (ปรัชญา),
 ศศ.ม. (ประชากรศึกษา), พธ.ด. (บาลีพุทธศาสตร์)
 วันเสร็จสมบูรณ์ : ๑๓ มีนาคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้ มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ ๑) เพื่อศึกษา ความหมาย ความสำคัญของพระคาถาธรรมบท ๒) เพื่อศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณเฑ โดยการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา รวมทั้งคัมภีร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง เสนออาจารย์ที่ปรึกษา ปรับปรุงแก้ไข ตามข้อเสนอแนะ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา

ผลการวิจัย พบว่า ธรรมบท อฏฺฐกถา และ คนถารมก คือ ธรรมบท และ อฏฺฐกถา ทำสมาสและสนธิเป็น ธรรมบทฏฺฐกถา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายหมวดธรรมหลายอย่าง ตามฐานะ เช่น โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ หรือ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในธรรม ๔ อย่าง คือ อนภิขณา อภัยบาท สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หรือคัมภีร์อธิบายกลุ่มธรรมได้แก่ ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน คัมภีร์ธรรมบทฏฺฐกถา มีลักษณะการแสดงเนื้อหาเรื่องเล่า ประกอบซึ่งเรียกว่า นิทาน प्रารมถถึงเหตุที่พระบรมศาสดาจะตรัสพระคาถานั้นๆ ในเบื้องต้น มีการนำเสนอเรื่องราวประกอบบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ ในพุทธกาลและชาดกเป็นอดีตนิทาน ประกอบ บางเรื่องสั้นบางเรื่องยาว ท้ายเรื่องจะสรุปว่า พระบรมศาสดาอาศัยเหตุนี้ๆ จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาด้วยพระคาถานั้นๆ คาถาเดียวบ้าง หลายคาถาบ้าง จบลงด้วยการอธิบาย ขยายความของบทที่ผู้รจนาท้องการอธิบายเพิ่มข้อธรรมในคาถานั้นๆ ให้กระจ่างด้วยมติของผู้รจนา การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย มักเรียกว่า “แก้อรรถ”

ด้านการวิเคราะห์บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณเฑ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง จิตตูปบาทที่เป็นมหากุศลอันรับเอาพระธรรมเทศนานี้เป็นอารมณ์ โดยผู้สดับพระธรรมเทศนานี้จัดว่าได้รับเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว มหากุศลดังกล่าวจัดเป็นสังขาร เมื่อถือเอาสังขารก็เป็นอันถือเอา อวิชชาอันเป็นเหตุเกิดของสังขารและต้นเหตุที่ประกอบรวมตามสมควร

Research Paper Title : Dhammapadagatha : a Significant Method
of Analytical Studies

Researcher : Phrarajdhammameteer [Visoth Paññāḍīpo (Yuttitham)]

Degree : Doctor of Philosophy (Pali Buddhist Studies)

Research Paper Supervisory
: Assoc. Prof. Dr. Wate Bunnakornkul , Pali IX,
B.A. (Philosophy), M.A. (Population Education),
Ph.D. (Pali Buddhist Studies)

Date of Completion : March 13, 2018

Abstract

This thematic paper aims at two objectives; 1) to study the meaning and importance of Dhammapadagatha, 2) to analyze Dhammapadagatha in the case of verse ‘Abhittharetha kalyāṇe etc.’ by reviews of related literatures; Tipitaka, commentaries, sub-commentary as well as other related scriptures, suggestions from advisor, then the researcher brought to correct and compiled by descriptive type. The findings were as follows;

Dhammapadaḍḍhakathā and Gantharambha came from Dhammapada and Atthakatha which means the commentary explaining the teachings based on its source such as 37 Factors of Enlightenment of any doctrine among 4 types; Anabhijjhā, Abyāpāda, Sammāṣati and Sammāsamādhī or the scripture dealing with the section of doctrines, i.e. Jhāna, Vipassanā, Magga, Phala and Nibbāna. This Dhammapadaḍḍhakathā contains the teaching mixed with stories called as Nibbana which addresses the cause of the said verses of the Buddha at the beginning, the stories presented the personal, places, events etc. in the Buddha’s time and Jataka as the past causes for understanding. Some story short while some long. In the end of each story, it concluded that by these

reasons the Buddha had delivered teaching by such verse. Some has only one verse, some more than one. The commentator ended up by summarizing and its additions done by himself which became well-known by Pali education of Thai Sangha as 'Kae-Attha or content solution'.

In analysis of verses that Abhittharetha Kalyane (one should cultivate goodness quickly) and 'Pāpā Cittam Nivāraye' (one should prevent mind from evils), it refers to Cittuppāda or the rise of consciousness with great wholesomeness which receives the teaching as its objects. Those who listened to teachings were merit doer and mind protector from evils. Such great wholesomeness was grouped in Sangkhāra which was in control of ignorance causing mental formations and craving associated to arise.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณในเมตตาธรรมเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมมหาเถร) ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ อัครมหาบัณฑิต กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ผู้ดำริและก่อตั้งสถาบันบาหลีศึกษาพุทธโฆส จัดทำพัฒนาหลักสูตรพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ และถวายทุนการศึกษาแก่นิสิตรุ่นที่ ๑

ขอขอบคุณ รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ ที่เมตตาให้คำปรึกษาค้นคว้าหนังสือภาษาบาลี พระมหาสมลักษณ์ คนธसारิ ดร. อาจารย์เสรี อาจสาคร ให้คำปรึกษาชี้แนวทางในการศึกษาและวิเคราะห์เนื้อหา ตลอดจนเอื้อเพื่อข้อมูลคัมภีร์เพื่อการสืบค้นและอ้างอิงในการทำสารนิพนธ์และดุษฎีนิพนธ์ ขอขอบคุณพระมหาโกมล กมโล รักษาการผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์ พระมหาณรงศ์ฤทธิ์ ธมมโสภโณ รักษาการผู้อำนวยการสำนักวิชาการ ที่ช่วยเหลือและแก้ไขระบบการพิมพ์ ผศ.ดร.วิโรจน์ คุ้มครอง กรุณาช่วยตรวจสอบระบบการอ้างอิงคัมภีร์พุทธศาสนา ดร.ชัยชาญ ศรีหามัน กรุณาช่วยเหลือให้คำปรึกษาการสืบค้นข้อมูลภาษาอังกฤษ คุณภานุมาตร์ เนโส เจ้าหน้าที่ประจำโครงการ ที่ช่วยดำเนินการทำเอกสารตามระเบียบบัณฑิตวิทยาลัย

ขอขอบคุณคณาจารย์ในมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐมทุกท่าน ผู้ให้คำปรึกษาทำให้ผู้วิจัยมีความรู้ความสามารถศึกษาค้นคว้างานที่เกี่ยวข้องกับสารนิพนธ์นี้ ขอขอบคุณ เจ้าหน้าที่ห้องสมุด และบุคลากรทุกท่านของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สุดท้ายนี้ ผู้วิจัยขออุทิศบุญกุศลที่เกิดขึ้นเพราะการศึกษาบาหลีแห่งงานสารนิพนธ์นี้ แต่บิดา มารดา และบุชชาคุณครูอาจารย์ ทุกๆ ท่าน ให้มีส่วนแห่งกุศลนี้ ด้วยเทอญ

พระราชธรรมเมธี [วิสุติ ปญญาทีโป (ยุติธรรม)]

๑๕ มกราคม ๒๕๖๐

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ง
สารบัญ	จ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๓
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๘
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๘
บทที่ ๒ คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา	๙
๒.๑ ประวัติคัมภีร์พระธรรมบท	๙
๒.๒ จำนวนวรรคในคัมภีร์พระธรรมบท	๑๓
๒.๓ สถานที่ตรัสพระคาถาธรรมบท	๑๕
๒.๔ คัมภีร์อธิบายพระคาถาธรรมบท	๑๖
๒.๕ สรุปท้ายบท	๑๗
บทที่ ๓ วิเคราะห์คาถาในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถาเฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถฯ	๑๙
๓.๑ วิเคราะห์ตามหลักฉันทลักษณ์	๑๙
๓.๒ วิเคราะห์ตามหลักนยะ	๒๐
๓.๓ วิเคราะห์ตามหลักสัททาลังกา	๒๑
๓.๔ วิเคราะห์ตามหลักอรรถาลังการ	๒๒
๓.๕ วิเคราะห์ตามหลักหาระ ๑๖	๓๐
๓.๖ สรุปท้ายบท	๖๓

บทที่ ๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๖๗
๔.๑ สรุปผลการวิจัย	๖๗
๔.๒ ข้อเสนอแนะ	๗๑
บรรณานุกรม	๗๒
ประวัติผู้วิจัย	๗๙

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตัวอย่างเช่น ที.สี. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๗ ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘ หมายถึง ทีฆนิกาย สीलกฺขณชวคฺคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และทีฆนิกาย สीलกฺขณชวคฺค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา. (บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาวิงฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	=	วินัยปิฎก มหาวิงค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	=	วินัยปิฎก มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)

พระสุตตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สीलกฺขณชวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ที.ปา. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.มฺ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
ม.อ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก มชฺฌิมนิกาย อฺุปริปณฺณาสกปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.ส. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.นิ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สํยุตฺตนิกาย นิทานวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.ข. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สํยุตฺตนิกาย ขนฺชวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.สพ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สํยุตฺตนิกาย สพยตนวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
สํ.ม. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก สํยุตฺตนิกาย มหาวารวคฺคปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก. (บาลี)	=	องคฺตุตฺตรนิกาย เอกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก. (บาลี)	=	องคฺตุตฺตรนิกาย จตุกกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ขุ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจรปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุตตันตปิฎก ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.อป. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาติ	(ภาษาบาลี)
ขุ.พุทธ. (บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวสฺสปาติ	(ภาษาบาลี)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิปาติ	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (บาลี)	= อภิธมมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)

ข. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตัวอย่างเช่น วิ.มหา.อ. (บาลี) ๑/๑๐/๒๐. หมายถึง วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา ฉบับภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๑๐ หน้า ๒๐. ส.นิ.อ. (บาลี) ๒/๙๙/๑๕๗. หมายถึง สัตตนิคาย สารตลุปกาสิณี นิตานวคคอรรถกถา เล่ม ๒ ข้อ ๙๙ หน้า ๑๕๗. ขุ.ธ.อ. ๑/๖๕ หมายถึง ขุททกนิคาย ธรรมปทอรรถกถา เล่ม ๑ หน้า ๖๕.

อรรถกถาพระวินัยปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิ.มหา.อ. (บาลี)	= วินยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.มหา.อ. (ไทย)	= วินัยปิฎก สมณฑปาสาทิกา มหาวิภังคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
กงขา.อ. (บาลี)	= กงขาวิตรณีอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
วิ.สงคห. (บาลี)	= วินยสงคหอรรถกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสิณี สีลกขณชวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสิณี มหาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงคลวิลาสิณี ปาฎีกวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.มุ.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มุลปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มัชฌิมปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ. (บาลี)	= มัชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี อุปริปณณาสกอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.นิ.อ. (บาลี)	= สัตตนิคาย สารตลุปกาสิณี นิตานวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ. (บาลี)	= สัตตนิคาย สารตลุปกาสิณี สคาถวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ม.อ. (บาลี)	= สัตตนิคาย สารตลุปกาสิณี มหาวคคอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	= องคตตรนิกาย มโนรณปุรณี เอกกนิปาตอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.อ. (บาลี)	= องคตตรนิกาย มโนรณปุรณี ทุกนิปาตอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.อ. (บาลี)	= องคตตรนิกาย มโนรณปุรณี ติกนิปาตอรรถกถา	(ภาษาบาลี)
อง.จตุกก.อ. (บาลี)	= องคตตรนิกาย มโนรณปุรณี จตุกกนิปาตอรรถกถา	(ภาษาบาลี)

ช.ธ.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	ธมมปทฎจกถา	(ภาษาบาลี)
ช.อุ.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	ปรมตถทีปนี อุทานอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
ช.เถร.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	ปรมตถทีปนี เถรคาถาอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
ช.เถรี.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	ปรมตถทีปนี เถรีคาถาอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
ช.อป.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	วิสุททชนวิลาสิณี อปาทานอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
ช.พุท.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย	มจรตถวิลาสิณี พุทธรังสอฎจกถา	(ภาษาบาลี)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
อภิ.สง.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสงคณิ อฎจสาลินีอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิงค สมโมหวิโนทนีอฎจกถา	(ภาษาบาลี)

ค. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์ปกรณ์วิเสส

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุ เล่ม/หน้าหลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น วิสุท. (บาลี) ๑/๒๕ หมายถึง วิสุทิมคคปกรณ์ เล่ม ๑ หน้า ๒๕. รวมทั้งอรรถกถาปกรณ์วิเสสและอื่น ๆ

เนตติ. (บาลี)	=	เนตติปกรณ์	(ภาษาบาลี)
มหาวิส. (บาลี)	=	มหาวิโส	(ภาษาบาลี)
วิสุท. (บาลี)	=	วิสุทิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)
เนตติ.อ. (บาลี)	=	ชุตตทกนิกาย เนตติอฎจกถา	(ภาษาบาลี)
สงคห. (บาลี)	=	อภิธมมตถสงคห	(ภาษาบาลี)

ง. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์ฎีกา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม (ถ้ามี) ข้อ/หน้า เช่น ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓ หมายถึง ทีฆนิกาย สีนตลปกาสิณี สีลกชนธวคคฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณ

ฎีกาพระวินัยปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วชิร.ฎีกา (บาลี)	=	วชิรพุทธิฎีกา	(ภาษาบาลี)
สารตถ.ฎีกา (บาลี)	=	สารตถทีปนีฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิมตี.ฎีกา (บาลี)	=	วิมตีวินทนีฎีกา	(ภาษาบาลี)

กงขา.ฎีกา (บาลี)	=	กงขาวิตรณิปุราณฎีกา	(ภาษาบาลี)
มุล.ฎีกา (บาลี)	=	มุลสิกขาฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสูตรตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ที.สี.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลีนตลปปกาสินี สีลกขณธวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลีนตลปปกาสินี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ที.ปา.ฎีกา (บาลี)	=	ทีฆนิกาย ลีนตลปปกาสินี ปาฎีกวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.ฎีกา (บาลี)	=	มชฉนิมนิกาย ลีนตลปปกาสินี มชฉนิมปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.ฎีกา (บาลี)	=	สยัตตนิกาย ลีนตลปปกาสินี สคาถวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.สพ.ฎีกา (บาลี)	=	สยัตตนิกาย ลีนตลปปกาสินี สพายนวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
ส.ม.ฎีกา (บาลี)	=	สยัตตนิกาย ลีนตลปปกาสินี มหาวคคฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.เอกก.ฎีกา (บาลี)	=	องคตุตตรนิกาย เอกกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.ทุก.ฎีกา (บาลี)	=	องคตุตตรนิกาย ทุกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.ติก.ฎีกา (บาลี)	=	องคตุตตรนิกาย ติกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.จตุก.ฎีกา (บาลี)	=	องคตุตตรนิกาย จตุกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)
อง.ปณจก.ฎีกา (บาลี)	=	องคตุตตรนิกาย ปณจกนิปาตฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง.มุลฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก ธมมสงคณิมุลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.มุลฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก วิภังคมุลฎีกา	(ภาษาบาลี)
อภิ.วิ.อนฎีกา (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก วิภังคอนฎีกา	(ภาษาบาลี)

จ. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์ฎีกาปกรณ์วิเสส

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้คัมภีร์ฎีกาปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ของมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย โดยระบุชื่อคัมภีร์ตามด้วยเล่ม/ข้อ (ถ้ามี) หน้า เช่น วิกาวินี. (บาลี) ๘๐. หมายถึง อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา หน้า ๘๐

เนตติฎีกา (บาลี)	=	เนตติฎีกา	(ภาษาบาลี)
เนตติวิ. (บาลี)	=	เนตติวิภาวินี	(ภาษาบาลี)
วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถมณชฺสา วิสุทฺธิมคฺคมาฎีกา	(ภาษาบาลี)
วิกาวินี. (บาลี)	=	อภิธมมตถวิภาวินีฎีกา	(ภาษาบาลี)

ฉ. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์โยชนา

สารนิพนธ์ฉบับนี้ใช้คัมภีร์ **ธम्मปทฎจกถาคาถาโยชนา** ฉบับภาษาบาลีของพระสิริ สุมังคลมหาเถระ ฉบับพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภัสสรมหาเถร) โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๕ ใช้อักษรย่อว่า **ช.ธ.โยชนา** (บาลี) หมายถึง ชุททกนิกาย ธम्मปทฎจกถาคาถาโยชนา

ช. สัญลักษณ์และคำย่อคัมภีร์สหทวิเสส

สารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้คัมภีร์สหทวิเสส บางฉบับจัดพิมพ์เป็นบาลีอักษรไทย โดย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม และ สำนักศาสนศึกษาวัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง เช่น รฐ. ๔๘๘, กจ. ๕๑๗, นีติ. ๑๑๐๕. หมายถึง คัมภีร์ปทรูปสิทธิ สุตตที่ ๔๘๘ คัมภีร์กัจจายนะสุตตที่ ๕๑๗ คัมภีร์สหทวินิติ สุตตมาลา สุตตที่ ๑๑๐๕ หรือ อภิธาน. ๙๓๖ หมายถึง คัมภีร์อภิธานนปทีปิกา คาถาที่ ๙๓๖ บางคัมภีร์ใช้เป็น คำเต็ม เช่น นยาสปทีปิกา, กจจายนะสุตตตถ, กจจายนนวงณนา, นยาสปทีปิกานิรุตติ สารมณชูสา, สุตตนิเทศ, กจจายนนภทวฎฎิกา, สุโพธาลงการฎฎิกา, พาลาวตาร, ธम्मปทฎจกถาฎฎิกา, ปทรูปสิทธิฎฎิกา, วจนตลโขติกา, ฉนโทสารตถมณชูสา, มุคธโพธะ และมุคธโพธฎฎิกา, เอกกขรโกส, ปทรูปสิทธิคณจิ เป็นต้น บางคัมภีร์มีสัญลักษณ์และคำย่อ ดังนี้

อภิธาน.	=	อภิธานนปทีปิกา
อภิธาน.ฎฎิกา	=	อภิธานนปทีปิกาฎฎิกา
กจ.	=	กจจายนนวยากรณ
กาดนตฺร	=	กาดนตฺรวายากรณ
ธาดวตถ	=	ธาดวตถสงคห
นีติ.	=	สหทวินิติ สุตตมาลา
นีติ.ธาดุ.	=	สหทวินิติ ธาดุมมาลา
นีติ.ปท.	=	สหทวินิติ ปทมาลา
โมค.	=	โมคคตลลนปญจิกา
รฐ.	=	รูปสิทธิววยากรณ
รฐ.ฎฎิกา.	=	รูปสิทธิฎฎิกา
วุตโต.	=	วุตโตทยปกรณ
สุโพธา.	=	สุโพธาลงการ
สหท.จินตา	=	สหทตถภทจินตา
นม.	=	นมกการ

ณ. สัญลักษณ์และอักษรย่อบางคัมภีร์

ในการทำสารนิพนธ์ฉบับนี้ บางแห่งอ้างอิงคัมภีร์บาลี โดยมีสัญลักษณ์ เป็น ฉ. หมายถึง ฉัมมปทัฏฐกถา บาลีอักษรพม่า ฉบับฉัฐสังคายนา, สี. หมายถึง ฉัมมปทัฏฐกถา บาลีอักษรสีหล และ ยู. หมายถึง ฉัมมปทัฏฐกถา บาลีอักษรโรมัน

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ภายหลังพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะ เป็นต้น ได้ประชุมสงฆ์เพื่อรวบรวมคำสอนของพระพุทธองค์ให้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า "การสังคายนา" จนเกิดเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาในการสังคายนาพระธรรมวินัยในครั้งต่อๆ มา คือ "พระไตรปิฎก" แปลว่าคัมภีร์ที่บรรจุพระพุทธพจน์ (และเรื่องราวชั้นเดิมของพระพุทธศาสนา) ๓ ชุด หรือ ประมวลแห่งคัมภีร์ที่รวบรวมพระธรรมวินัย ๓ หมวด กล่าวคือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธรรมปิฎก^๑ พระพุทธทวจนว่าโดยสภาพแห่งธรรมแล้ว เป็นธรรมที่ลึกซึ่งรู้ได้ยาก ดังที่ปรากฏพุทธดำรัสว่า อธิโคโต โข มหายัม ฌโม คมภีโร ทุทโทโส ทุรฺนุโพโธ สนฺโต ปณฺโฑ อตฺตกาวจโร นิบุโณ ปณฺทิตเวทนีโย ธรรมที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ่ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะละเอียด บัณฑิตจึงจะรู้ได้^๒ พระอรธกถาจารย์ผู้รู้พุทธประสงค์ทั้งโดยอรรถและพยัญชนะแห่งพระพุทธทวจนะ ได้อรรถาธิบายพระพุทธทวจนะที่เป็นบาลีพระไตรปิฎก ส่วนที่ยากแก่การเข้าใจให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้ศึกษา จึงเกิดลำดับคัมภีร์อธิบายลดหลั่นกันลงมาตามลำดับชั้น คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ทีปนี ปกรณ์วิเสส และคัมภีร์สหทาวีเสส^๓ คัมภีร์อรรถกถาเป็นต้นเหล่านี้ เป็นคัมภีร์ที่อธิบายทั้งในรูปศัพท์ ประโยคไวยากรณ์ และสภาวะธรรม ตลอดจนเรื่องราวต่างๆ ที่มีได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎก ซึ่งจะทำให้เกิดความรู้ในพระไตรปิฎกได้อย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์ ซึ่งคัมภีร์เหล่านี้ถูกบันทึกไว้ด้วย "ภาษามคร" ภาษามคร จึงได้ชื่อว่า "ภาษาบาลี" คำว่า "บาลี" หรือ "ปาฬี" มาจาก ปา ธาตุ ในอรรถ รกษณ คือ รักษา, ระเบียบแนว ลง พิ ปัจจัย^๔ หมายถึงบันทึกรักษาคำสอนของพระพุทธองค์ไว้ จึงกล่าวได้ว่า การศึกษาคำสอนของพระพุทธองค์ที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธดำรัสที่สุด คือ การศึกษาพระพุทธพจน์จากภาษาบาลี

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส. อาร์. พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๑๑๐.

^๒ วิ.ม. (บาลี) ๔/๗/๖-๗.

^๓ ดูรายละเอียดใน สุชีพ ปุญญาภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑-๒๕.

^๔ พระมหาสมปอง มุทีโต, อภิธานวรรณนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า๖๖๘.

ภาษามคธ ได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนา เพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปสมบท และ สมมติสีมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ต้องอาศัยวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องด้วยการสวดกรรมวาจา สังฆกรรมนั้นๆ จะสำเร็จได้ด้วยดี ก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจาออกเสียงสลิล ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจน จะต้องมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ สลิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ วัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษามคธ หรือภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว^๕ จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจนและสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษามคธ ก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อความดำรงมั่นสิ้นกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา

พระธรรมบท จัดอยู่ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จัดเป็นหนึ่งใน ๙ แห่งนวังคสัตถุศาสตร์ เรียกว่า คาถา คือคำประเภทร้อยกรองหรือฉันทลักษณ์ พระธรรมสังคีติกาจารย์ รวบรวมไว้ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมบทร้อยกรองธรรมของพระพุทธองค์จำนวน ๔๒๓ พระคาถา แบ่งเป็น ๒๖ วรรค เมื่อจัดพิมพ์เป็นบาลีอักษรไทย จัดอยู่ในพระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๕ สาวกรุ่นแรกๆ และรุ่นต่อๆ มา ผู้รู้ความหมายคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้อธิบายพระคาถาธรรมบท เรียกว่าอรรถกถาธรรมบทเพื่ออธิบายพุทธพจน์ส่วนที่ยากแก่การเข้าใจ อรรถกถาคาถาธรรมบทที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ฝ่ายเถรวาท คือ คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา ผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์ นอกจากคัมภีร์อรรถกถาแล้ว พระคาถาธรรมบทยังมีคัมภีร์ประกอบสำหรับศึกษาค้นคว้าอีกตามลำดับชั้น คือ คือ ธรรมบทมหาฎีกา ผลงานของพระวรสัมโพธิมหาเถรธัมมปัทฏฐกถาคาถาโยชนา ผลงานของพระสิริสุมังคละมหาเถระ เป็นต้น คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา นับเป็นวรรณคดีบาลีที่ได้รับความนิยมมากที่สุดจากชาวพุทธ และจากนักวิชาการฝ่ายพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะผู้ศึกษาชาวตะวันตก มีผู้แปลธรรมบทภาษาบาลีนี้ออกเป็นภาษาต่างๆ หลายภาษา เช่น เยอรมัน ฝรั่งเศส อังกฤษ อิตาลี เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีฉบับภาษาสิงหล ภาษาปรากฤต ภาษาสันสกฤต ภาษาจีน ภาษาทิเบต ภาษาพม่าและภาษาไทย^๖

เรื่องราวประกอบพระคาถาธรรมบท ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา อธิบายความตามวรรค กล่าวคือ แต่ละเรื่องในวรรคนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระคาถา เกี่ยวกับเรื่องใดที่เรียกว่า วัตถุนิทาน ได้ปรารภใครให้เป็นเหตุแล้ว ก็เล่าปรารภเหตุที่เกิดขึ้นไปตามลำดับเรื่อง จนกระทั่งสรุปความ

^๕ วิ.มหา.อ. (บาลี) ๓/๔๘๕/๕๕๒. สลิลล์ ธนิตถจ ทีฆรสลล์ ครุภัก ลหุภจ นิคคหิต
สัมพนธ์ วตถิตตี วิมุตตี ทสธา พยญชนพุทธิยา ปภโท.

^๖ ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๗๗ - ๘๕.

ได้ว่า เมื่อได้สมเหตุสมผลแล้ว จึงได้ตรัสพระคาถาดังกล่าว จบแล้วได้อธิบายความในพระคาถา ให้เป็นที่เข้าใจ เรียกว่า “แก้อรรถ” คือ ขยายความพระคาถาให้พิสดารขึ้น ลงท้ายสรุปว่า เทศนาในครั้งนั้นมีผู้ได้รับประโยชน์ ได้ตรัสรู้มรรคผลจำนวนมาก และมีนิคมน์กถาคือคำลงท้ายเป็นที่สุด ด้วยเหตุผลดังกล่าวมา ผู้ศึกษาจึงสนใจเลือกศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท ในเชิงภาษาและหลักธรรมในพระคาถา เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯลฯ เพื่อเป็นตัวช่วยในการศึกษาพระพุทธรูปต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษา ความหมาย ความสำคัญของพระคาถาธรรมบท
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ พระคาถาธรรมบท มีความหมายและความสำคัญอย่างไร?
- ๑.๓.๒ คาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ มีนัยการศึกษาวิเคราะห์อย่างไร?

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

๑.๔.๑ กำหนดศึกษาคัมภีร์ธมมปทฎฐกถา และคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ นอกจากนั้น ยังได้ค้นคว้าคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เช่น ธมมปทมหาฎฐิกถา ธมมปทฎฐกถาคาถาโยชนา ฉบับภาษาบาลี เป็นต้น

๑.๔.๒ กำหนดขอบเขตการวิเคราะห์ความของบทตามหลักคัมภีร์นิมิต्तฯ มีคัมภีร์ อภิธาน์ปทีปกถา เป็นต้น วิเคราะห์รากคำ การผันแปรรูปคำ ตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี คือ กัจจายนะ ปทรูปสัทธิ โมคคัลลภาวะ สัททนีติ เป็นต้น วิเคราะห์ลักษณะฉันทตามหลักคัมภีร์ วุตโตทัย เป็นต้น โดยกำหนดขอบเขตการวิเคราะห์เพื่อเป็นคู่มือการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีสยามของคณะสงฆ์ไทย

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

ธัมมปท หมายถึง พระพุทธรูปในรูปภาษาบาลีมีลักษณะเป็นร้อยกรอง ในคัมภีร์ ขุททกนิกาย พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ ๒๕

ธัมมปทฎฐกถา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายขยายความคาถาพระบาลีขุททกนิกาย ธรรมบท คัมภีร์ธัมมปทฎฐกถานี้ เป็นผลงานของพระพุทโธสาจารย์

คาถา หมายถึง บทประพันธ์มีลักษณะร้อยกรองที่แสดงลักษณะฉันทลักษณ์

บท หมายถึง บทบาลีที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปทฎฐกถา จำแนกได้ ๔ บท คือ บทนิบาต บทอุปสัค บทนาม (รวมสมาส ตัทธิต กิตก์ เพราะประกอบวิภัตตินาม) และบทอาชยาต ซึ่งปรากฏในคัมภีร์ธัมมปทฎฐกถา ของพระพุทโธสาจารย์

การวิเคราะห์อรรถะ หมายถึง การวิเคราะห์เนื้อหาของคัมภีร์ในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา ด้านการแปลความหมาย รวมทั้งองค์ประกอบของคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา มีบทบัญญัติ เป็นต้น

การวิเคราะห์พยัญชนะ หมายถึง การวิเคราะห์บทตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์ และการวิเคราะห์ลักษณะฉันทตามหลักคัมภีร์วุตโตทัย

สัททาวีสเสส หมายถึง กลุ่มคัมภีร์แสดงหลักภาษาบาลี ในงานวิจัยฉบับนี้ ได้อาศัยคัมภีร์สัททาวีสเสส คือ **กัจจายณะ** คัมภีร์แสดงหลักไวยากรณ์บาลี รัตนโดยพระมหากัจจายณะ ชาวอินเดีย **ปทรูปสัทธิติ** คัมภีร์แสดงหลักไวยากรณ์บาลี เป็นไวยากรณ์สายคัมภีร์กัจจายณะ รัตนโดยพระพุทธิปิยะ ชาวอินเดีย **โมคคัลลณะ** คัมภีร์แสดงหลักไวยากรณ์บาลี รัตนโดยพระโมคคัลลณะ ชาวลังกา **สัททนีติ** คัมภีร์แสดงหลักไวยากรณ์บาลี แบ่งเป็น ๓ มาลา คือ ปทมมาลา สุตตมาลา และธาตุมาลา รัตนโดยพระอัครคังสเถระ ชาวพม่า **วุตโตทัย** คัมภีร์แสดงหลักฉันทลักษณ์ รัตนโดยพระสังฆรักขิตมหาเถระ ชาวลังกา **อภิธาน์ปทีปก** คัมภีร์แสดงความหมายของคำ เป็นคัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ รัตนโดย พระโมคคัลลณะ ชาวลังกา

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรม เอกสารวิชาการ รวมทั้งรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเชิงวิเคราะห์ความหมายของบทตามหลักคัมภีร์ศัพทศาสตร์ในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา พบรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาครั้งนี้ โดยตรง คือ

๑.๖.๑ พระธรรมโมลี ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท” พบว่าผู้วิจัยได้ศึกษาพระคาถาธรรมบท จำนวน ๔๒๓ คาถา ในด้านฉันทลักษณ์ตามหลักคัมภีร์วุตโตทัย ทั้งที่เป็นฉันทวรรณพฤติ และมาตราพฤติ และศึกษาวิเคราะห์บทในพระคาถาธรรมบทตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์ โดยนำบทที่เข้าใจยาก มีความซับซ้อนมาวิเคราะห์ให้เห็นรากศัพท์ พร้อมทั้งแสดงรูปวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์ศัพทศาสตร์ คือ คัมภีร์กัจจายณะ ปทรูปสัทธิติ โมคคัลลณะ และสัททนีติ นอกจากนี้ ยังได้ศึกษาวิเคราะห์อรรถของบท ในด้านสัททาลังการ อรรถาลังการ เป็นต้น ตามหลักคัมภีร์สุโพธาลังการ^๗

๑.๖.๒ รองศาสตราจารย์ ดร.เวทย์ บรรณกรกุล ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธานุสสาเถรวาท” พบว่า การวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท โดยอาศัยกลุ่มคัมภีร์สัททาวีสเสส ๔ กลุ่มครั้งนี้ ได้เลือกแนวทางการวิเคราะห์บาลีจากคัมภีร์อภิมมัตถวิภาวินี ปัญจิกา อรรถโยชนา บางบทมาแสดงรูปแบบการวิเคราะห์เพื่อให้ทราบแนวทางในการศึกษาวิเคราะห์จากคัมภีร์โดยตรง นอกจากนี้ผู้วิจัยยังได้นำบทบาลีจากคัมภีร์ขุททกนิคาย ธรรมบท ที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา เช่นบทว่า อนปายินี, สารมตโน, สนนตโน เป็นต้น และเลือกบทหรือข้อความในคัมภีร์พระไตรปิฎกและอรรถกถาที่เป็นข้อถกเถียงใน

^๗ พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม), งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท, (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๔๕) หน้า (ง) – (จ).

เรื่องของการสวดสาธยายหรือเขียน เช่น คาถาอาราธนาธรรม คาถา เย ธมมา ฯลฯ และคาถา โอวาทปาติโมกข์ เป็นต้น โดยพบว่า รูปแบบคาถาดังกล่าวไม่สอดคล้องกับพระไตรปิฎกและหลักฉันทลักษณ์^๘

จากการศึกษาทบทวนงานวิจัย ดังกล่าว ผู้วิจัย ใช้เป็นแบบในการกำหนดกรอบของการศึกษา คือ วิเคราะห์บทตามหลักไวยากรณ์ ๔ คัมภีร์ คือ กัจจายนะ ปทรูปสัทธา โมคคัลลานะ สัททนิติ วิเคราะห์ความหมายของบทตามหลักคัมภีร์ อภิธานปกรณ์ปิฎก และวิเคราะห์ลักษณะของฉันทลักษณ์ในคัมภีร์ตามหลักคัมภีร์วุดโตทัย

นอกจากนั้น ผู้วิจัยยังได้ศึกษาทบทวนวิทยานิพนธ์ เอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ในประเด็นอื่นๆ ดังนี้

๑.๖.๓ เวทย์ บรรณกรกุล ศึกษาเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาในยมกวรรคคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา” พบว่า บทกวีที่นำมาวิเคราะห์มีความถูกต้องสอดคล้องระหว่างสูตรไวยากรณ์บาลีตามคัมภีร์ต่างๆ เป็นส่วนมาก แต่บางบทฉบับแปลเป็นไทยยังมีคำแปลไม่ตรงความหมาย เช่น ดิทธในบาทคาถาว่า ดิทธานํ สหพยตํ ปตฺโตติ เรื่องมัญญุกุณฑลี คำแปลเป็นไทยทุกฉบับคล้อยตามธัมมปทัฏฐกถาแปล ฉบับมหาจุฬาราชวิทยาลัยว่า (ทำกุศลกรรมแล้ว) ถึงความเป็นเพื่อนของเหล่าไตรทศ (เทพดา) ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์แล้วพบว่า คำว่า ดิทธ แม้จะมีคำแปลตามรูปศัพท์ว่า ไตรทศ แต่ในบาทคาถานี้ ควรแปลว่า “เทวดา” หรือ “สวรรค์ชั้นดาวดึงส์” เท่านั้น อันตรคาถาจัดเป็นคาถาธรรมพฤติ ๓ กลุ่ม คือ ปฐยาวัตตคาถา วิปูลาคาถา อุปะชาติคาถา เป็นคาถามาตราพฤติ ๒ กลุ่ม คือ ปฐญาอรียาคาถา เวตาลีคาถา นอกจากนี้ ยังพบว่า มีบางคาถาที่ไม่สามารถจัดเป็นวรรณพฤติและมาตราพฤติเรียกว่าคาถาสามัญ เมื่อศึกษารายละเอียดแล้ว พบว่า บางคาถาคลาดเคลื่อนจากคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก และหลักฉันทลักษณ์ในคัมภีร์วุดโตทัย คือ คาถาว่า เย ธมมา เหตุปภวา พบว่าคาถานี้เป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อ ปฐญาอรียาคาถา^๙

๑.๖.๔ พระมหาสำเนียง เลื่อมใส ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบท และภควัทคีตา” พบว่า ความเชื่อเรื่องอัตตา ระหว่างภควัทคีตาและปรัชญาธรรมบท แตกต่างกัน โดยภควัทคีตา เชื่อว่า อัตตาเป็นสิ่งที่มิอทิพลเหนือกว่าสรรพสิ่ง ในขณะที่พุทธปรัชญา แสดงเรื่องอนัตตา ปฏิเสธอัตตา แต่มีสิ่งที่ภควัทคีตาและพุทธปรัชญามีจุดร่วมที่เหมือนกัน คือ เชื่อว่า อวิชชา หรืออวิชชา เป็นสาเหตุแห่งกรรม ประเด็นนี้ พุทธปรัชญา มีแนวคำสอนแสดงให้ทราบว่า ควรกำจัดอวิชชาได้ด้วยความรู้ของตนเอง ในขณะที่ภควัทคีตา เสนอแนวคิดที่ว่า พระผู้เป็นเจ้าเป็นศูนย์กลาง ดังนั้น

^๘ รองศาสตราจารย์ ดร.เวทย์ บรรณกรกุล, “การศึกษาวิเคราะห์บทบาลีในคัมภีร์บาลีพระพุทธานุสสาเถรวาท” รายงานการวิจัย, (นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, ๒๕๕๖) หน้า ข – ค.

^๙ เวทย์ บรรณกรกุล, “ศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาในยมกวรรคคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา”, คุษณินิพนธ์พุทธศาสตร์คุษณินิพนธ์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), บทคัดย่อ.

ภควัทคีตา ได้เสนอจริยศาสตร์ที่เน้นความจงรักภักดีต่อพระผู้เป็นเจ้าของ ในขณะทีพุทธปรัชญา สอนให้มนุษย์เป็นผู้กำหนดการกระทำด้วยตัวเอง^{๑๐}

๑.๖.๕ พระมหาอรุณ อรุณธมโม ศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของอรรถกถาธรรมบทต่อพิธีกรรมและประเพณีของชาวอีสาน” พบว่า หลักธรรมและเนื้อหาในอรรถกถาธรรมบทมีอิทธิพลต่อพิธีกรรมและประเพณีของชาวอีสาน เช่น เรื่องเศรษฐีมหาสุวรรณขอบุตรมีอิทธิพลต่อพิธีบนบานขอพรสิ่งศักดิ์สิทธิ์ นางกาลัญณีมีอิทธิพลต่อประเพณีทำบุญข้าวสาก บุรพกรรมของพระอัญญาโกณฑัญญะมีอิทธิพลต่อประเพณีสำนึกบุญคุณ บุรพกรรมของพระ อูเรลกัสสะปะเป็นต้น มีอิทธิพลต่อประเพณีบุญข้าวประดับดิน พิธีฟังพระสวดมนต์ของอุบาสกผู้ประพฤติธรรมมีอิทธิพลต่อพิธีทำบุญต่ออายุ ภิกษุผู้บำเพ็ญวิปัสสนามีอิทธิพลต่อพิธีขึ้นบ้านใหม่ เรื่องนางวิสาขามหาอุบาสิกาที่มีอิทธิพลต่อพิธีแต่งงานเป็นต้น^{๑๑}

๑.๖.๖ ดวงพร คำหอมกุล ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ใน อัมมปัทฏฐกถา” พบว่า ในคัมภีร์อัมมปัทฏฐกถา แสดงจริยศาสตร์ ๓ ระดับ คือ ศิล ๕ และ เบญจธรรม เป็นจริยศาสตร์ระดับพื้นฐาน กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นจริยศาสตร์ระดับกลาง และอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นจริยศาสตร์ระดับสูง นอกจากนั้น ในการศึกษาครั้งนี้ ยังพบว่า จริยศาสตร์ในคัมภีร์อัมมปัทฏฐกถา มีอิทธิพลต่อพิธีกรรม ประเพณี และวัฒนธรรมในสังคมไทย^{๑๒}

๑.๖.๗ ฌานิต วงศ์สุวรรณ ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเรื่องพระพุทธรูทวณะในธรรมบท ของเสฐียรพงษ์ วรรณปก” พบว่า พระคาถาธรรมบทมีหลักธรรมสำหรับปฏิบัติที่เกื้อกูลประโยชน์สำหรับบรรพชิตและคฤหัสถ์ ผลงานพระพุทธรูทวณะในธรรมบทฉบับนี้ มีการตีพิมพ์เผยแพร่หลายครั้ง เพราะเป็นฉบับที่มีสำนวนไพเราะ สละสลวย มีการใช้ภาษาในลักษณะการใช้คำสัมผัส การอุปมาอุปไมย การกล่าวซ้ำ จึงได้รับความนิยมจากผู้อ่าน^{๑๓}

๑.๖.๘ พระมหาทรศน์ คุณทสสี ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ” พบว่า การเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ มีความสอดคล้องกับพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบท คือ (๑) เรียนรู้อย่างมีความสุข (๒)

^{๑๐} พระมหาสำเนียง เลื่อมใส, “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔), หน้า ๗.

^{๑๑} พระมหาอรุณ อรุณธมโม (สุภะโกศล), “อิทธิพลของอรรถกถาธรรมบทต่อพิธีกรรมและประเพณีของชาวอีสาน”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), บทคัดย่อ.

^{๑๒} ดวงพร คำหอมกุล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในอัมมปัทฏฐกถา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๑๕ – ๑๑๗.

^{๑๓} ฌานิต วงศ์สุวรรณ, “การศึกษาเรื่องพุทธรูทวณะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก”, *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

เรียนรู้แบบองค์รวม (๓) เรียนรู้จากการคิด ปฏิบัติจริง และสรุปองค์ความรู้ ด้วยตนเอง (๔) เรียนรู้ร่วมกับบุคคลอื่น (๕) เรียนรู้กระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเอง^{๑๔}

๑.๖.๙ พระมหาดวงรัตน์ จิตรตโน ศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของธัมมปทัฏฐกถาเรื่อง อายุวัฒนกุมารต่อประเพณีสี่ชะตาล้านนา” พบว่า การปฏิบัติตามแนวปฏิบัติที่บิดาของอายุวัฒนกุมาร จัดขึ้นตามคำแนะนำของพระพุทธเจ้าที่ปรากฏในคัมภีร์ ธัมมปทัฏฐกถา มีอิทธิพลต่อประเพณีสี่ชะตาของชาวล้านนา โดยการนิมนต์พระสงฆ์ทำพิธี เพื่อให้เกิดความเจริญ ๔ ประการ คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ โดยมีความเชื่อว่า คุณพระรัตนตรัย และการบำเพ็ญบุญกุศลเป็นแรงสนับสนุนให้พ้นจากอันตรายต่างๆ ได้^{๑๕}

๑.๖.๑๐ พระวีรพรรณ วุฑฒิมโ ศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อสังคมไทย” พบว่า ความเชื่อในสังคมไทยที่มีมาแต่โบราณ เกิดจากความไม่รู้จริงเกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติ เป็นความเชื่อที่ผสมด้วยลัทธิดั้งเดิมคือ พราหมณ์ – ฮินดู นับเป็นความเชื่อที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทย^{๑๖}

๑.๖.๑๑ เสาวนีย์ พงศกรเสถียร ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปทัฏฐกถา” พบว่า ในธัมมปทัฏฐกถา มีหลักที่แสดงเรื่องญาณวิทยา คือ การแสวงหาความรู้เพื่อความหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด โดยมีหลักพัฒนาปัญญา ๓ ประการ คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญา^{๑๗}

๑.๖.๑๒ พระวิวัฒน์ อดตเปโม ศึกษาเรื่อง “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท” พบว่า มีเรื่องเกี่ยวกับกรรมโดยพระอรรถกถาจารย์ได้แต่งเรื่องราวเป็นบุคลาธิษฐานจำนวนทั้งหมด ๘๖ เรื่อง เกี่ยวกับการให้ผลของกรรม โดยจำแนกเป็นกรรมตามเวลาที่ให้ผล กรรมให้ผลตามหน้าที่ และอำนาจของกรรมที่ให้ผลตามความรุนแรง เป็นต้น^{๑๘}

^{๑๔} พระมหาทรรศน์ คุณทสสี, “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), บทคัดย่อ.

^{๑๕} พระมหาดวงรัตน์ จิตรตโน, “อิทธิพลของธัมมปทัฏฐกถาเรื่องอายุวัฒนกุมารต่อประเพณีสี่ชะตาล้านนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๓๔.

^{๑๖} พระวีรพรรณ วุฑฒิมโ, “อิทธิพลความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทย”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๓๐ – ๑๓๑.

^{๑๗} เสาวนีย์ พงศกรเสถียร, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปทัฏฐกถา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๑๘๘ – ๑๙๖.

^{๑๘} พระวิวัฒน์ อดตเปโม, “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๔ – ๒๑๗.

จากการศึกษาทบทวนเอกสารงานวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวข้องทั้งหมดนี้ พบว่า ส่วนมากเป็นการศึกษาเฉพาะแง่มุมของหลักธรรม ความคิด และความเชื่อ ไม่ครอบคลุมในประเด็นการวิเคราะห์คำและความตามหลักภาษาบาลี ในบทพยานุชนะของคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา ส่วนที่มีการวิเคราะห์บทและความหมายเฉพาะ อันตรคาถา เท่านั้น ดังนั้นผู้วิจัยจึงมุ่งศึกษาวิเคราะห์กรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ ด้านการวิเคราะห์คำและความหมาย

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้ เป็นการศึกษาวិเคราะห์ข้อมูลเอกสาร (Documentary Resaerch)คาถาธรรมบท ในด้านความหมาย ความสำคัญ และศึกษาวิเคราะห์ ด้านเนื้อหาอรรถและพยานุชนะตามหลักไวยากรณ์และฉันทลักษณ์ โดยมีวิธีการศึกษาดังนี้

- ๑.๗.๑ ศึกษาวิเคราะห์ ความหมาย ความสำคัญ ของคาถาธรรมบท
- ๑.๗.๒ ศึกษาคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ ด้านคำแปล ความหมายของบท
- ๑.๗.๓ ศึกษาวิเคราะห์ไวยากรณ์และหลักฉันทลักษณ์ ในการประพันธ์
- ๑.๗.๔ ศึกษาวิเคราะห์องค์ธรรมของแต่ละบทในคาถา
- ๑.๗.๕ ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษา ปรับปรุงแก้ไข และเรียบเรียงนำเสนอเป็นส่วนหนึ่งของการสอบวัดคุณสมบัตินี้

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบความหมาย ความสำคัญพระคาถาธรรมบท
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบนัยการศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ

บทที่ ๒

คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา

ในการศึกษาคันถารัมภะครั้งนี้ เป็นการศึกษานิยามความหมาย รูปแบบ และเนื้อหา
คันถารัมภะ ในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา ซึ่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายหมวดธรรมในขุททกนิกาย
พระธรรมบท เป็นหนังสือตำราแบบเรียนหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี
สนามหลวงของคณะสงฆ์ไทยตั้งแต่โบราณกาล ผู้วิจัยจึงกำหนดประเด็นการศึกษา ไว้ดังนี้

- ๒.๑ ประวัติคัมภีร์พระธรรมบท
- ๒.๒ จำนวนวรรคในคัมภีร์พระธรรมบท
- ๒.๓ สถานที่ตรัสพระคาถาธรรมบท
- ๒.๔ คัมภีร์อธิบายพระคาถาธรรมบท
- ๒.๕ สรุปท้ายบท

๒.๑ ประวัติคัมภีร์พระธรรมบท

คำว่า ธัมมปท (ธรรมบท) หมายถึง “หมวดธรรม” กล่าวคือ กลุ่มธรรมต่างๆ ที่ศาสนิกชนพึงปฏิบัติเพื่อขัดเกลาจิตใจ เป็นพระธรรมเทศนาประเภทร้อยกรองที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่เวไนยสัตว์ต่างชั้นต่างระดับ มี ๕ จำพวก คือ ภิกษุ สามเณร คฤหัสถ์ เทวดา และนาค เนื้อหาธรรมะจึงมีหลายระดับทั้งสูงและต่ำผสมกันไปตามผู้ฟังในแต่ละโอกาส คัมภีร์นี้มีพระคาถา ๔๒๓ บท ในสมัยปฐมสังคายนา พระธรรมสังคหาคารย ได้้นำหมวดธรรมต่างๆ มารวมไว้เป็นหมวดหมู่ในสุดตันตปิฎก ขุททกนิกาย มีชื่อเรียกว่า ธัมมปท หมวดธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ในพระธรรมบทนี้มีหลายอย่างตามฐานะ ดังที่อรรถกถาธรรมบทได้อธิบายไว้ เช่น

๑. โภธิปักขิยธรรม กล่าวไว้ใน **อรรถกถาธรรมบท (เล่ม ๓ หน้า ๒)** ว่า สดตตตีส โภธิปักขิยธมฺมสงฆาตฺถํ ธมฺมปทํ (หมวดธรรมที่เรียกว่า โภธิปักขิยธรรม ๓๗)^๑

๒. ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในธรรม ๔ อย่าง คือ อนภิขฌา อภัยบาท สัมมาสติ และ สัมมาสมาธิ กล่าวไว้ใน **อรรถกถาธรรมบท^๒ (เล่ม ๔ หน้า ๑๐๖)** ว่า

ธมฺมปทนฺติ อตฺถสาธกํ ขนฺธาทีปฐิสฺสยฺยตฺตํ, จตฺตาริมาณี ปรีพฺพาชกา ธมฺมปทานิ. กตมานิ จตฺตาริ. อนภิขฌมา ปรีพฺพาชกา ธมฺมปทํ, อภัยปาเท ปรีพฺพาชกา ธมฺมปทํ, สัมมาสติ ปรีพฺพาชกา ธมฺมปทํ, สัมมาสมาธิ ปรีพฺพาชกา ธมฺมปทนฺติ เอวํ วุตฺเตสฺสุ ธมฺมปเทสฺสุ เอกมฺปิ ธมฺมปทํ เสยโย.

^๑ ขุ.ธ. (บาลี) ๓/๒.

^๒ ขุ.ธ. (บาลี) ๔/๑๐๖.

คำว่า ฌมมปท (หมวดธรรม) มีความหมายว่า หมวดธรรมที่ประกอบด้วยชั้นเป็นต้นอันยังประโยชน์ให้สำเร็จ หมวดธรรมแม้อย่างหนึ่งในหมวดธรรมที่กล่าวไว้ว่า “คูกรปริพพาชก อนภิขณาเป็นหมวดธรรม อภัยบาทเป็นหมวดธรรม สัมมาสติเป็นหมวดธรรม สัมมาสมาธิเป็นหมวดธรรม” ประเสริฐกว่า

สำหรับในพระบาลีอื่นๆ คำว่า ฌมมปท ยังหมายถึงหมวดธรรมอื่นๆ คือ

๑. หมวดธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น กล่าวไว้ในฎีกาทิฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๑) ว่า ฌมมปทานิ สติปัญญาภิขณาภิขณา (คำว่า ฌมมปท (หมวดธรรม) คือ กลุ่มธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น)

๒. หมวดธรรมคือฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน กล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติวิภาวณี (หน้า ๔๐๐) ว่า ฌมมปทานิ ฌานวิปัสสนามคคผลนิพพานฌมมโกฏฐาสนานิ. (หมวดธรรม คือ กลุ่มธรรมอันได้แต่ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน)

หลักธรรมในคัมภีร์พระธรรมบทนี้เป็นหัวข้อสั้นๆ แต่ลึกซึ้งกินใจผู้ฟัง ส่วนใหญ่มักเตือนสติไม่ให้ประมาทในการบำเพ็ญความดี พระเจ้าอโศกมหาราชผู้ครองราชย์ เมืองปาฏลีบุตร ประเทศอินเดีย ในพุทธศักราช ๒๑๘-๒๔๖ ทรงสดับพระคาถาธรรมบทว่า อปฺปมาโท อมตฺปทํ (ความไม่ประมาท เป็นเหตุแห่งพระนิพพาน) ได้ละความเห็นผิดและกลายเป็นศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่ในเวลาต่อมา พระเจ้าอโนรธามังช่อกษัตริย์เมืองพุกาม ประเทศเมียนมา (พม่า) ในพุทธศักราช ๑๕๖๐-๑๖๐๒ ทรงสดับพระคาถาดังกล่าวจากพระอโนมทัสสีเถระ แล้วเกิดความเลื่อมใสกลายเป็นศาสนูปถัมภกที่ยิ่งใหญ่เช่นกัน

พระถาถาธรรมบท เป็นบทธรรมลุ่มลึกตีความได้ยาก จึงมีการแปลเป็นภาษาต่างๆ จำนวนมาก บางพระคาถาในธรรมบท ก็ปรากฏในรูปของภาษาสันสกฤตและปรากฤต ขอยกตัวอย่างดังนี้

บาลี

มโนปุพฺพงคมา ฌมมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐุเจณ ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุขมนเวติ จกฺกัว วหโต ปทํ.

สันสกฤต

มนะปุรวงคมา ฌรมา มนะศฺรชฺฐา มโนมยา
มนสา เจตปรทฺษเฐน ภาชเต วา กโรติ วา
ตตเอนํ ทุขมนเวติ จกรมิว วหเต ปทํ.

บาลี

อุตฺติฏฺฐเ นปฺมชฺเชยฺย ฌมมํ สุจฺริตํ จเร
พฺรหฺมจาริํ สุขํ เสติ อสมิํ โลเก ปรมฺหิ จ.

ปรากฤต

อุตฺติฏฺฐเ น ปรมเชอ ฌมฺ สุจฺริต จริ

จุมจรี สุหุ เศอติ อสมิโลกิ ปริส อี .

คัมภีร์พระธรรมบทนี้ นอกจากที่เป็นภาษาบาลี ยังมีฉบับภาษาอื่นอีก คือ

๑. ธรรมบทฉบับภาษาปรากฤต หรือภาษาขโรชฐี มีเฉพาะบางส่วนเท่านั้น ไม่มีฉบับสมบูรณ์

๒. ธรรมบทฉบับภาษาสันสกฤต ไม่ปรากฏต้นฉบับภาษาสันสกฤต ในเวลานี้ที่เหลือเป็นต้นฉบับภาษาจีน เข้าใจว่าแปลเป็นภาษาจีนในสมัยของพระเจ้า Fa-Kheu

๓. ธรรมบทฉบับภาษาสันสกฤต ซึ่งเป็นต้นฉบับของฉบับแปลภาษาจีน แปลในสมัยของพระเจ้า Ch'up-yau

๔. ธรรมบทภาษาทิเบต แปลรวมไปกับคัมภีร์อุทาน ซึ่งอยู่ในขุททกนิกายของพระสูตรตันตปิฎกเช่นเดียวกัน

ราชากฤษณ์กล่าวว่า “ได้สำรวจพบว่าธรรมบทฉบับภาษาจีนและทิเบต มีรายละเอียดแตกต่างจากต้นฉบับภาษาบาลีเล็กน้อย แต่เนื้อหาสาระสำคัญโดยส่วนรวมเหมือนกัน

ธรรมบท เป็นวรรณคดีบาลีที่ได้รับความนิยมมากทั้งจากชาวพุทธและจากผู้ที่ศึกษาวิชาการฝ่ายพุทธศาสนาโดยเฉพาะชาวตะวันตก ได้มีผู้แปลธรรมบทภาษาบาลีนี้้ออกเป็นภาษาต่างประเทศหลายภาษา ที่สำคัญเป็นที่รู้จักกันคือ

๑. ฉบับแปลภาษาเยอรมันโดย Weber (Z.D.G., 14, 1860, and Indische Studien, Vol. I, 1860)

๒. ฉบับแปลภาษาเยอรมันโดย L.V. Schroder (Worte der Wahrheit, Leigxig 1892)

๓. ฉบับแปลภาษาเยอรมันโดย K.E. Nenmann (Der Wahrheitspfad, Leigxig 1893)

๔. ฉบับแปลภาษาอังกฤษโดย Max Muller, S.B.E., Vol. X

๕. ฉบับแปลภาษาอังกฤษโดย F.L. Woodward (the Buddha's Path of Virtue, Theosophical Pub. House, Madras, 1929)

๖. ฉบับแปลภาษาอังกฤษโดย Narada Thera (Colombo : Apothecaries Co., Ltd., 1972)

๗. ฉบับแปลภาษาอังกฤษโดย Piyadassi Thera (Kandy : Buddhist Publication Society, 1974)

๘. ฉบับแปลภาษาฝรั่งเศสโดย Fernand Hu (Paris : 1878) มีชื่อว่า Le Dhammapada, avec introduction et notes

๙. ฉบับแปลภาษาอิตาเลียนโดย P.E. Pavolini (Mailand, 1908)

นอกจากนี้ ยังมีฉบับที่แปลเป็นภาษาสิงหล ภาษาพม่าและภาษาไทยอีกหลายสำนวน สำหรับฉบับแปลล่าสุดในเวลานี้ คือฉบับแปลใหม่ของราชบัณฑิตยสถาน มีชื่อว่าพระ

ธรรมบทจตุรภาค จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช
มหาราช ทรงเจริญพระชนมพรรษา ครบห้ารอบ

ตามที่ยกธรรมบทได้รับความนิยมน้อย เพราะว่ามีอุปสรรคด้วยวรรคและรส
อย่างน้อย ๓ ประการ คือ

๑. สาระทางธรรมะที่กล่าวในธรรมบทสั้น เรียบง่าย ชัดเจน ลึกซึ้ง สะท้อนหลักพุทธ
ธรรมที่แท้ จึงช่วยให้จดจำได้ง่าย และสามารถนำไปปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้
ตัวอย่างเช่น

อสาเร สารมตีโน สาเร จ อสารทสสินโน
เต สารี นาธิคจฉนติ มจฉาสงกปปโคจรา.
ผู้ใดเห็นสิ่งที่ไม่เป็นสาระว่าเป็นสาระ เห็นสิ่งที่เป็นสาระว่าไร้สาระ ผู้นั้นมีความคิด
ผิดเสียแล้ว ย่อมไม่ประสบสิ่งที่เป็นสาระ

ยสส ปารี อปารี วา ปาราปารี น วิชชติ
วิตทหรี วิสยุตตัม ตมห์ พฐมิ พุราหมณฺ.
ผู้ใดไม่มีฝั่งนี้ (อายุตนะภายใน ๖) ฝั่งโน้น (อายุตนะภายนอก ๖) หรือไม่มีทั้งสองฝั่ง
ไม่มีความกระวนกระวายใจเป็นอิสระ เราเรียกผู้นั้นว่า พุราหมณฺ.

๒. ข้อธรรมะที่สั้น เรียบง่าย ทว่าลึกซึ้งถึงแก่นพุทธธรรมเหล่านี้ ได้นำมาจัดรวมเป็น
หมวดหมู่อย่างเหมาะสม ทำให้ผู้สนใจสามารถเลือกอ่านได้ตามความสนใจ

๓. วิธีการเสนอธรรมะที่เด่นที่สุดในธรรมบท คือ การใช้บทอุปมาอุปไมยอย่างคม
คาย ชัดเจน

ตัวอย่างเช่น

อปุปมาโท อมตัมปทํ ปมาโท มจจุโน ปทํ
อปุปมตตนา น มียนติ เย ปมตตนา ยถา มตตา.

ความไม่ประมาท เป็นเหตุแห่งพระนิพพาน ความประมาทเป็นเหตุแห่งความ
ตาย ผู้ไม่ประมาท ไม่มีวันตาย ผู้ประมาทถึงมีชีวิตอยู่ก็เหมือนคนตายแล้ว.

อปุปมตโต ปมตเตสสุ สุตเตสสุ พหุชาคโร
อพลสฺสว สีสฺสโส หิตฺวา ยาติ สุขเมธโส

ผู้มีปัญญา มักไม่ประมาทเมื่อคนอื่นพากันประมาท และตื่นเมื่อคนอื่นพากัน
หลับอยู่ เขาจึงละทิ้งคนเหล่านั้นไปไกล เหมือนม้าฝีเท้าเร็ววิ่งเลยม้าตัวหากำลังมิได้
ไปฉะนั้น

ทีโส ทีสํ ยํ ตํ กยิรา เวรี วา ปน เวรีนํ
มิจฉาปณฺหิตํ จิตตํ ปาปิโย นํ ตโต กเร

จิตที่ฝึกฝนผิดทาง ย่อมทำความเสียหายให้ยิ่งกว่าศัตรูทำต่อศัตรู หรือคนจอง
เวรทำต่อคนจองเวร.

แผนุปมํ กายมิมํ วิทิตฺวา

มรีจิธมม อภิสมพุธาโน

เฉตวาน มารสส ปุปผกานี

อทสสนิ มจจุราชสส คจเฉ .

บุคคลรู้ว่า ร่างกายนี้แตกสลายง่าย เหมือนฟองน้ำ เหมือนหยับแดด ควร
ทำลายลูกศรของมาร จึงจะถึงความพ้นทุกข์ของมัจจุราช.

๒.๒ จำนวนวรรคในคัมภีร์พระธรรมบท

คัมภีร์พระธรรมบท มีทั้งหมด ๔๒๓ บท การนับเป็นบท นับตามจำนวนพระคาถาคือ พระคาถา ๑ คาถา หรือพระคาถา ๑ คาถากับอีกกึ่งคาถา นับเป็น ๑ บท ในอรรถกถาธรรมบท ท่านรวบรวมไว้เป็นเรื่องๆ มีชื่อเรื่องปรากฏตามสภาวะธรรมหรือบุคคลที่ทรงปรารภถึง บางเรื่องไม่ปรากฏบุคคลชัดเจน ท่านก็ใช้คำว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งบ้าง ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบ้าง รวมได้ ๓๐๒ เรื่อง แต่ละเรื่องจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เรียกว่า วรรค รวมเป็น ๒๖ วรรค แต่ละวรรคมีชื่อปรากฏตามอำนาจเนื้อหาสาระของธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ กล่าวคือธรรมบทใดๆ และเรื่องใดๆ ที่มีเนื้อหาสาระสัมพันธ์กันโดยเหมือนกัน คล้ายกัน หรือตรงกันข้าม ท่านก็จัดธรรมบทนั้นๆ และเรื่องนั้นๆ เป็นหมวดหมู่เดียวกัน หรือวรรคเดียวกัน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

๑. ยมกวรรค	มี	๑๔	เรื่อง	๒๐	คาถา
๒. อัปมาทวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๒	คาถา
๓. จิตตวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๑	คาถา
๔. ปุปผวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๑๖	คาถา
๕. พาลวรรค	มี	๑๕	เรื่อง	๑๖	คาถา
๖. ปิณฑิตวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๖	คาถา
๗. อรหันตวรรค	มี	๑๐	เรื่อง	๑๔	คาถา
๘. สหัสสวรรค	มี	๑๔	เรื่อง	๑๐	คาถา
๙. ปาปวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๑๖	คาถา
๑๐. ทัณฑวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๗	คาถา
๑๑. ชรวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๑	คาถา
๑๒. อัตตวรรค	มี	๑๐	เรื่อง	๑๐	คาถา
๑๓. โลกวรรค	มี	๑๑	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๔. พุทธวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๘	คาถา
๑๕. สุขวรรค	มี	๘	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๖. ปิยวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๒	คาถา
๑๗. โกธวรรค	มี	๘	เรื่อง	๑๔	คาถา
๑๘. มลวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๒๑	คาถา
๑๙. ธรรมัญญวรรค	มี	๑๐	เรื่อง	๑๗	คาถา

๒๐. มัคควรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๑๗	คาถา
๒๑. ปกิณณกวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๖	คาถา
๒๒. นิรยวรรค	มี	๙	เรื่อง	๑๔	คาถา
๒๓. นาควรรค	มี	๘	เรื่อง	๑๔	คาถา
๒๔. ตัณหาวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๒๖	คาถา
๒๕. ภิกขุวรรค	มี	๑๒	เรื่อง	๒๓	คาถา
๒๖. พราหมณวรรค	มี	๔๐	เรื่อง	๔๒	คาถา

จะเห็นได้ว่าการตั้งชื่อวรรคใน คัมภีร์พระธรรมบทมี ๓ ลักษณะโดยทั่วไป คือ

๑. ส่วนใหญ่ตั้งตามชื่อสาระทางธรรมที่กล่าวในวรรค เช่น หมวดที่กล่าววิเคราะห์เรื่องจิต เรียกว่า จิตตวรรค หมวดที่กล่าวถึงเรื่องความรัก เรียกว่า ปยวรรค เป็นต้น

๒. ตั้งตามลักษณะวิธีการเปรียบเทียบ เช่น หมวดพระคาถาที่กล่าวเปรียบเทียบแนวทางการปฏิบัติธรรมกับดอกไม้ เรียกว่า ปุพพวรรค หมวดที่กล่าวเปรียบเทียบกับช้างเรียกว่า นาควรรค เป็นต้น

๓. ตั้งชื่อตามลักษณะวิธีการจัดรวมบทพระคาถา กล่าวคือ หมวดที่มีการรวมบทคาถากล่าวถึงสิ่งตรงกันข้ามกันเป็นคู่ๆ เรียกว่า ยมกวรรค เช่น ในบทพระคาถาแรกของวรรคนี้ กล่าวถึงเรื่องทุกข์ว่า

มโนปุพพคมมา ธมมา	มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทภูเจน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นั ทุกขมนเวติ	จกแก้ว วโหโต ปท .

สภาพธรรม [คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจชั่ว พุดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค บทพระคาถาที่ ๒ กล่าวถึงเรื่องสุข เป็นคู่กับบทพระคาถาแรกว่า

มโนปุพพคมมา ธมมา	มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนเนน	ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นั สุขมนเวติ	ฉายาว อนปายินี .

สภาพธรรม [คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใส พุดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนเงา ติดตามตัว ส่วนหมวดที่รวมพระคาถาที่มีเนื้อหาต่างๆ ไว้ด้วยกันโดยไม่มีเนื้อหาธรรมที่เป็นแก่นร่วมกัน ชื่อว่า ปกิณณกวรรค เป็นหมวดเบ็ดเตล็ด ซึ่งที่จริงน่าจะจัดอยู่เป็นวรรคสุดท้าย แต่กลับจัดไว้ในวรรคที่ ๒๑

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าจะมีหลักวิธีการตั้งชื่อวรรคที่พอสังเกตได้ดังกล่าว แต่ไม่มีระบบการจัดเรียงลำดับวรรคจากวรรคที่ ๑ ไปจนถึงวรรคที่ ๒๖ สังเกตได้เพียงว่า สามวรรคสุดท้าย มีจำนวนคาถามากกว่าวรรคอื่นข้างต้น โดยเฉพาะวรรคสุดท้าย มีถึง ๔๑ บท

๒.๓ สถานที่ตรัสพระคาถาธรรมบท

สถานที่ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงพระคาถาธรรมบท ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถา รวมทั้งหมด ๒๒ แห่ง คือ

๑. โปธิบัลลังก์
๒. วัดเชตวัน เมืองสาวัตถี
๓. วัดบุพพาราม เมืองสาวัตถี
๔. วัดเวฬุวัน เมืองราชคฤห์
๕. อารามสวนมะม่วงของหมอชีวก
๖. ภูเขาศิชมุกฏ
๗. วัดโฆสิตาราม เมืองโกสัมพี
๘. วัดกุฎาคาร เมืองเวสาลี
๙. วัดนิโครธาราม เมืองกบิลพัสดุ์
๑๐. ป่ามัททนายวัน เมืองพาราณสี
๑๑. ป่าปาลีเลยยกะ เมืองโกสัมพี
๑๒. วัดป่าแห่งหนึ่งบนภูเขาหิมพานต์
๑๓. ปั่นทุกัมพลศิลาอาสน์ในดาวดึงส์
๑๔. เวฬุคาม
๑๕. เมืองภัททियะ
๑๖. เติงบรรทมปรินิพพานในอุทยานของเจ้ามัลละ เมืองกุสินารา
๑๗. แคว้นสักกะ
๑๘. หมู่บ้านพราหมณ์ชื่อว่า ปัญจาละ
๑๙. ภูเขาจาลิกะ
๒๐. เมืองทิมลิ่งคิลิกะ
๒๑. เกสกฬาวัน
๒๒. วัดป่าชื่อกุนทธานะ เมืองกุนทโกถิยะ
๒๓. เทวาลัยชื่ออัคคาหวะ
๒๔. ใต้ไม้ซีกเจ็ดต้นในเมืองพาราณสี

คัมภีร์นี้มีพระคาถา ๔๒๓ บท เป็นพระธรรมเทศนาประเภทร้อยกรองที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่บุคคลต่างชั้นต่างระดับ ในสถานที่ต่างๆ รวม ๒๔ แห่ง ซึ่งแต่ละพระคาถา ก็ให้ผลแตกต่างกันออกไป ดังนี้

๒.๔ คัมภีร์อธิบายพระคาถาธรรมบท

ธรรมบท เป็นวรรณคดีบาลีที่ได้รับความนิยมมากทั้งจากชาวพุทธและจากผู้ที่ศึกษาวิชาการฝ่ายพุทธศาสนา ดังนั้น จึงมีคัมภีร์อธิบายเป็นภาษาบาลีหลายฉบับ เท่าที่พบในปัจจุบัน มี ๔ ฉบับ คือ

๑. ธรรมปทัฏฐกถา พระพุทธโฆสอาจารย์แต่งในรัชสมัยของพระเจ้ามหายานาม (พ.ศ. ๙๕๓-๙๗๕) โดยมีพระกุมารกัสสปเถระเป็นผู้อาราธนา ในคำลงท้ายของคัมภีร์กล่าวว่าได้เขียนขึ้นที่วัดซึ่งสร้างโดยความอุปถัมภ์ของพระเจ้าสิริคุชตะ (ฉบับฉัฎฐสังคายนามีรูปว่าสิริคุชตะ) เข้าใจว่าเป็นฉายาอีกอันหนึ่งของพระมหายานาม

นักวิชาการหลายท่านไม่ยอมรับว่าคัมภีร์นี้เป็นผลงานของพระพุทธโฆส เพราะลีลาสำนวนและวิธีการอธิบายหลักธรรมต่างจากเรื่องอื่นในคำนำของธรรมปทัฏฐกถาฉบับอักษรโรมัน Norman ผู้ชำระได้แสดงเหตุผลที่ว่าคัมภีร์นี้ไม่ควรเป็นงานของพระพุทธโฆส ๓ เหตุผล คือ

ก) มีการระบุในคัมภีร์นี้ว่า ทุกถ้อยคำในอรรถกถาเป็นพระวาจาของพระพุทธเจ้า ลักษณะเช่นนี้ไม่ปรากฏในงานอื่นของพระพุทธโฆส ในคาถากล่าวนำของงานอรรถกถาเกือบทุกเล่ม ท่านมักจะบอกชัดเจนว่า อรรถกถาฉบับเดิมนั้นเป็นงานของโบราณจารย์ซึ่งรักษาสืบต่อกันมาตั้งแต่อินเดียมายังลังกา และเก็บรักษาไว้ในมหาวิทยาลัยโดยมีการแปลออกเป็นภาษาสิงหล

ข) เรื่องของโฆสกะที่เล่าในธรรมปทัฏฐกถา ต่างจากเรื่องเดียวกันที่เล่าในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย แสดงว่างานทั้ง ๒ นี้ ไม่ควรเป็นงานของคนๆ เดียวกัน

ค) ในธรรมปทัฏฐกถา จุลสุกขาตก จัดอยู่ในทสนินบาต แต่ในอรรถกถาของชาดก จัดอยู่ในนวนินบาต

E. W. Adikaram และพระญาณโมลีเห็นตรงกันว่า ทั้งธรรมปทัฏฐกถาและชาดกัฎฐกถา เป็นงานของพระพุทธโฆส ท่านเห็นว่าข้อขัดแย้งที่ Norman ว่ามานั้นอาจเกิดขึ้นได้เนื่องจากเนื้อหาของเรื่องเปลี่ยนแปลง พระพุทธโฆสก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงวิธีการเขียนเพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อหา เนื้อความใน ๔ นิกายแรกมีลักษณะเป็นพระสูตร การเขียนอรรถกถาจึงมุ่งไปที่การอธิบายความหมายของคำและความ ส่วนเนื้อหาในธรรมบทและในชาดกเป็นคาถาร้อยกรองสั้นๆ ซึ่งมีความสมบูรณ์ในตัว อย่างในธรรมบทนอกจากจะอธิบายความหมายทางธรรมะของเนื้อหาแล้ว ยังมีความจำเป็นที่จะเล่าที่มาที่ทำให้เกิดการกล่าวคาถานั้นๆ ด้วย นอกจากนี้งานที่เชื่อกันว่าเป็นของพระพุทธโฆส มีเป็นจำนวนมาก ท่านคงมิได้เขียนคนเดียวโดยทั้งหมด แต่คงมีภิกษุอื่นจำนวนหนึ่งเป็นผู้ช่วย (เหมือนอย่างที่ว่าพระยาพระคลังหนเป็นแม่กองแปลสามก๊ก) ฉะนั้นความผิดพลาดเล็กๆ น้อยๆ ย่อมเกิดขึ้นได้

๒. ธรรมปทมหาฐีกา พระวรสัมโพธิเถระ เจ้าอาวาสวัดมหารามซึ่งอยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้านเยสะโจ ใกล้แม่น้ำสัลลาวดี ห่างจากจังหวัดปทุมธานี ๔ กิโลเมตร ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ประเทศสหภาพพม่า แต่งไว้ในราวพุทธศักราช ๒๔๐๐ คัมภีร์นี้ได้รับการ

พิมพ์เป็นอักษรไทยในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภสสรมหาเถร ป.ธ. ๘) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๔

คัมภีร์นี้แต่งในลักษณะรวบรวมข้อความจากอรรถกถาฎีกาอื่นๆ มาประมวลไว้ในที่เดียวกัน โดยเฉพาะอดีตนิทานที่กล่าวไว้ในอรรถกถาชาดก ท่านจะนำข้อความทั้งหมดมากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ โดยไม่กล่าวสรุปเหมือนคัมภีร์มังคลัตถที่ปณีที่แต่งในประเทศไทย และไม่เน้นการวิจัยรูปศัพท์ในคาถาตามหลักภาษาที่กล่าวไว้ใน คัมภีร์สัททวิเสส

๓. ธรรมปทัฏฐกถาคาถาโยชนา พระสุมังคลเถระ เจ้าอาวาสวัดมิ่งคลาไชยุง เมืองตะกิง ประเทศสหภาพพม่า แต่งไว้ในราวพุทธศักราช ๒๔๐๐ คัมภีร์นี้ได้รับการพิมพ์เป็นอักษรไทยร่วมกับธรรมปทมหาฎีกา

คัมภีร์นี้แต่งตามแนวทางของคัมภีร์โยชนาทั่วไป คือแสดงคำแปลไว้บทต่อบทไม่ได้ อธิบายรูปศัพท์ตามหลักภาษาแต่อย่างใด

๔. ธรรมปทวิวรรณะ ผู้แต่งไม่ปรากฏนาม ลักษณะการแต่งคล้ายคัมภีร์โยชนาทั่วไป โดยมุ่งแปลข้อความในคาถา มุลนิธิภูมิพโลภิกขุ ปวิวรรตจากอักษรขอม แล้วจัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๓๑

ต้นฉบับของคัมภีร์ธรรมบทและอรรถกถาที่ใช้ตรวจสอบในขณะที่ดำเนินการวิจัย

ผู้วิจัยได้เทียบเคียงธรรมบทฉบับต่างๆ ที่หาได้ในปัจจุบัน คือ

๑. ธรรมปทัฏฐกถา ฉบับมหายงกุฎา โรงพิมพ์มหายงกุฎา กรุงเทพฯ ฉบับที่ใช้อ้างอิงในที่นี้เป็นฉบับพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๓๙

๒. ธรรมปทัฏฐกถา ฉบับฉัฐฐสังคายนา โรงพิมพ์กระทรวงมหาดไทย และการศาสนา กระบืออย่าง กุ้ง ประเทศสหภาพพม่า จัดพิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๒๗

๓. สิงหนานูวาทสทิตะ ธรรมปทยะ เป็นธรรมบทแปลภาษาสิงหล พิมพ์ในพุทธศักราช ๒๕๓๙

๒.๕ สรุปท้ายบท

จากการศึกษาความหมาย ความสำคัญ ของคำว่า ธรรมปท อฎฐกถา และ คนถารมภสรุปได้ว่า คำว่า ธรรมปท และ อฎฐกถา ทำสมาสและสนธิเป็น ธรรมปทฎฐกถา หมายถึง คัมภีร์อรรถกถาที่อธิบายหมวดธรรมหลายอย่างตามฐานะ เช่น โปธิปักขียธรรม ๓๗ ประการ หรือธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในธรรม ๔ อย่าง คือ อนภิชฌา อภัยบาท สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หรือคัมภีร์อธิบายกลุ่มธรรมได้แก่ ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน คัมภีร์ธรรมปทัฏฐกถามีลักษณะการแสดงเนื้อหาเรื่องเล่าประกอบซึ่งเรียกว่า นิทาน บรรยายถึงเหตุที่พระบรมศาสดาจะตรัสพระคาถานั้นๆ ในเบื้องต้น มีการนำเสนอเรื่องราวประกอบบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ ในพุทธกาลและชาดกเป็นอดีตนิทานประกอบ บางเรื่องสั้นบางเรื่องยาว ท้ายเรื่องจะสรุปว่า พระบรมศาสดาอาศัยเหตุอันนั้นๆ จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาด้วยพระคาถานั้นๆ คาถาเดี่ยวบ้าง หลายคาถาบ้าง จบลงด้วยการอธิบายขยายความของบทที่ผู้รจนาดำเนินการอธิบายเพิ่มข้อความในคาถา

นั้นๆ ให้กระจ่างด้วยมติของผู้รจนา การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย มักเรียกว่า “แก้อรรถ”

คัมภีร์ธัมมปทัญญูกถา นี้ เป็นหนังสือตำราในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทยมาแต่โบราณกาล โดยในสมัยโบราณเป็นใบลานจารด้วยอักษรขอม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ผู้ทรงปรับปรุงการศึกษาฝ่ายพระศาสนาให้เหมาะสมแก่กาลสมัย ได้โปรดให้ชำระและจัดพิมพ์ ธัมมปทัญญูกถา ขึ้นเป็นเล่มสมุดอักษรไทย แบ่งเป็น ๘ เล่ม เรียกว่า ภาค ใช้เป็นหนังสือเรียนและสอบวัดความรู้ เปรียญตรี – โท จนปัจจุบัน

๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๒ ๑ ๑ ๒ ๑ ๒

ตติยมการวิปูลา คือ มการวิปูลาที่มี ม คณะท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๓ และมี ย คณะ ท้าย ๔ พยางค์ในบาทที่ ๑ ส่วนบาทที่ ๒ และบาทที่ ๔ เป็น ช คณะ

วิปูลาวัตตคาถาเหล่านี้เกิดจากการเปลี่ยน ย คณะในวิสมบาทของปัฐยาวัตตคาถามา เป็น ภ คณะเป็นต้น ความหมายก็คือ ภการวิปูลาเป็นต้น ช คณะท้าย ๔ พยางค์ ในสมบาท เหมือนปัฐยาวัตตคาถา ส่วนในวิสมบาท มีคณะ ๗ แทนที่ ย คณะอันได้แก่ ภ, ร, น, ต, ม, ส, ช คณะ วิปูลาวัตตคาถาจึงมีชื่อว่า ภการวิปูลา, รการวิปูลา, นการวิปูลา, ตการวิปูลา, มการวิปูลา, สการวิปูลา, และ ชการวิปูลา ตามสมควรแก่วิสมบาทนั้น คัมภีร์ฉันทโศภการตินั้นได้นำสาธกจาก คัมภีร์ปิงคลพยาขยามา กล่าวว่า

วตเต สเมสุ โข นิจจํ โย วิสเมสุ เสตเว
นิจจโล น สียาตราปิ ตถญเณ เกทนายกา.

ในวัตตคาถาอันเป็นมติของเสตวมนิ ช คณะมีเสมอ
ในสมบาท ส่วนในวิสมบาท ย คณะไม่พึงเป็นคณะ
แน่นอน คณะอื่นจาก ย คณะนั้นเป็นหลักสำคัญ
ในการจำแนก [ประเภทของวิปูลาวัตตคาถา] ในที่นี้.

วิเคราะห์ตามหลักอุปจาระ

อุปจาระ คือ สำนวนโวหารที่มีลักษณะเน้นความมุ่งงามทางภาษามากกว่าความหมายที่แท้จริง เป็นสำนวนคำพูดเลียบเคียงที่ผู้ส่งสารต้องการสื่อให้ผู้รับสารเข้าใจโดยการตีความ ซึ่งผู้ส่งสารนั้นอาจมีเหตุผลจำเป็นบางอย่างที่ไม่สามารถใช้คำพูดแบบตรงไปตรงมาได้ จึงเลียงมาใช้คำใกล้เคียงที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องในทางใดทางหนึ่งกับคำนั้นแทน มี ๑๒ ประเภท คือ การอุปจาระ ผลอุปจาระ เป็นต้น

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย เป็นต้น สามารถวิเคราะห์ตามหลักอุปจาระเฉพาะบทได้ดังนี้

บทว่า กลยาณ (ความดี) จัดเป็นอุปจาระ สำนวนที่กล่าวถึงคุณลักษณะแต่มุ่งหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ เป็นความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงคุณลักษณะในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ในลักษณะหนึ่งของผู้พูดกล่าวถึงคุณลักษณะ แต่มุ่งหมายถึงสิ่งที่มีคุณลักษณะ เช่น บทว่า กลยาณ (ความดี) ตามปกติแล้วความดีเป็นคุณลักษณะที่เกิดขึ้นโดยปราศจากทัฬหะไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “จงรีบเร่งกระทำความดีอันดี ซึ่งหมายถึงกายสุจริต วจิตสุจริต มโนสุจริต ซึ่งปรากฏในขณะที่ทำความดีทางกาย วาจา ใจหรืออริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น

๓.๒ วิเคราะห์ตามหลักนยะ

นยะ คือ ระบบหรือหลักการที่โบราณจารย์กำหนดขึ้น เพื่อการตีความ หรืออธิบายข้อความในพระไตรปิฎกที่พระพุทธองค์ ตรัสไว้ด้วยภาษาที่ลึกซึ้ง หรือกำกวมซึ่งอาจก่อให้เกิด

ความเข้าใจผิดในหลักคำสอนได้ ทั้งนี้มีจุดประสงค์เพื่อให้เกิดการเชื่อมโยงสอดคล้องต้องกันและเป็นไปในทิศทางเดียวกัน ระหว่างหลักธรรมที่ตรัสไว้ในที่หนึ่งกับอีกที่หนึ่งอย่างเช่นในพระสูตรกับพระอภิธรรม

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรภ กถยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย เป็นต้น ไม่มีบทที่วิเคราะห์เป็นนยะได้ เพราะพระดำรัสในพระคาถานี้เป็นนิตตถะ (เนื้อความโดยตรง) ไม่มีบทที่แสดงเนื้อความโดยอ้อมแต่ประการใด (เนยยัตถะ)

วิเคราะห์ตามหลักमुखยะ

मुखยะ คือ คำพูดโดยตรง หรือเป็นศัพท์ที่กล่าวเนื้อความได้ด้วยศัพท์ที่ปรากฏอยู่มีเนื้อความเป็นของตนเอง (นิตตถะ) ไม่ได้กล่าวเฉียดๆ เหมือนอย่างอุปจาระ

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรภ กถยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย เป็นต้น สามารถวิเคราะห์ตามหลักमुखยะได้ดังนี้

บทว่า กถยาณ จัดเป็นทัฬหศัพท์ที่มีรูปเป็นพหูพจน์ เพราะพระพุทธรองค์มีพระประสงค์ระบุดึงความดีที่มีเป็นจำนวนมาก (ทัฬหาเปกขณัย)

อีกนัยหนึ่ง บทนี้สามารถใช้เป็นชาติศัพท์โดยมีรูปเอกพจน์ว่า กถยาณ ก็ได้หากต้องการระบุชาติคือสิ่งที่เหมือนกัน (ชาติยาเปกขณัย)

๓.๓ วิเคราะห์ตามหลักสัททาลังการ

พระคาถานี้เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ (รศคำ) ๕ อย่าง ดังนี้
ปสาทคุณ รศคำกระจ่างชัดเจน มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

วางบทที่สัมพันธ์กันไว้ใกล้กัน คือ คำว่า อภิตถเรภ เป็นบทกิริยาคุมพากย์ วางไว้ใกล้บทกรรมคือ กถยาณ; คำว่า ปาปา เป็นบทอุปาทานวางไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์ คือ นิวารเย; คำว่า จิตตํ เป็นบทกรรมวางไว้ใกล้บทกิริยาคุมพากย์คือ นิวารเย; คำว่า ทนธํ เป็นกิริยาวิเสสนะวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ กโรโต; คำว่า กโรโต (บุคฺคฺลสฺส) เป็นบทสัมพันธ์วางไว้ใกล้บทกัตตา คือ มโน; คำว่า ปุณณํ เป็นบทกรรมวางไว้ใกล้กิริยาศัพท์คือ กโรโต; คำว่า ปาปสฺมี เป็นอาชาระวางไว้ใกล้กิริยาคุมพากย์คือ รมติ; คำว่า รมติ เป็นบทกิริยาคุมพากย์วางไว้ใกล้บทกัตตาคือ มโน มีเนื้อความชัดเจน อ่านแล้วเข้าใจความได้ง่าย ไม่มีบทที่เข้าใจยาก

มธฺรฺตาคฺคุณ รศคำมีเสียงไพเราะอ่อนหวานในพระคาถานี้เป็น ปทา สัตติมธฺรฺตาคฺกล่าวคือมีเสียงคล้องจองกัน โดยประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน, กรณฺ หรือมาตรา (เสียงยาว-สั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ดังนี้

บาทที่	๑	มีครุ	คือ	ภิต, เร, กถ, ยา, ณ
บาทที่	๒	มีครุ	คือ	ปา, ปา, จิต, ตํ, วา, เย
บาทที่	๓	มีครุ	คือ	ทน, ธณ, โร, โต, ปุณ, ณํ
บาทที่	๔	มีครุ	คือ	ปา, ปส, มี, ตี, โน

อีกนัยหนึ่ง (โดยฐาน)

โอฏฐฐาน ได้แก่ ภิต, ปา, ปา, ปุณ, ปา, ปส, ม, ม

ทันตฐาน ได้แก่ ถ, ถ, ต. นิ, ทน, ธณ, โต, ตี, โน

สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย มี ๒ ประเภท สัทสุขุมาลตาคุณ รสค่านุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าฉนิตอักษร, ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วนๆ และปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือ สนธิ, समासและสังโยคที่ประกอบบพไว้ไม่ดี

อรรถสุขุมาลตาคุณ รสความนุ่มนวลกระชดกระช้อย เพราะใช้คำสละสลวย โดยหลีกเลี่ยงความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

ในพระคาถานี้เป็น สัทสุขุมาลตาคุณ

จะเห็นได้ว่า ในพระคาถานี้มีเสียงนุ่มนวลเพราะทั้งคาถามีฉนิตอักษรอยู่เพียง ๔ พยางค์ คือ ภ, ถ, ถ ใน อภิตถเรถ และ ใน ทนธณหิ ทั้งไม่มีสนธิ, समास หรือสังโยคที่ออกเสียงยาก จึงมีเสียงนุ่มนวลกระชดกระช้อยน่าฟัง

๔. อรรถพยัตติคุณ รสคำมีอรรถเข้าใจง่ายกล่าวคือไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุกๆ บทล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเคลือ อ่านแล้วฟังแล้วรู้เรื่องทันที มี ๒ ประเภท คือ

๑. สัทอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์

๒. อรรถอรรถพยัตติคุณ อรรถพยัตติคุณโดยอรรถ

ในพระคาถานี้เป็น สัทอรรถพยัตติคุณ (อรรถพยัตติคุณโดยศัพท์) เพราะไม่มีข้อความซ้อนเร้นที่จะต้องนำมาแสดงโดยศัพท์

๕. โขชคุณ รสคำมีอรรถซาบซึ้งตรึงใจ (สมาสอรรถโอชคุณ โอชคุณโดยอรรถย่อความ) เพราะพระคาถานี้ถือว่าเป็นการกล่าวสรรเสริญของพระพุทธองค์ที่เกี่ยวกับไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม

๓.๔ วิเคราะห์ตามหลักอรรถการ

อรรถาลังการ (รสความ) ในพระคาถานี้ คือ รสอรรถการ (อรรถการมีรส) ประเภทสังการรส (รสยินดี) มีองค์ประกอบดังต่อไปนี้

รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ยินดีในความชั่ว มีกล่าวไว้ด้วยคำว่า ปาปสมิ รมตี มโน (ใจย่อมยินดีในความชั่ว)

อารัมมณวิภาวะ (เหตุที่เป็นอารมณ์) คือ ความชั่วที่ทำทางกาย วาจา ใจ มีกล่าวไว้ด้วยคำว่า ปาปสมิ (ในความชั่ว)

อุททิปนวิภาวะ (เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม) คือ การกระทำความดีเข้าไป มีกล่าวไว้ด้วยคำว่า ทนธณหิ กโรโต ปุณณิ (เมื่อกระทำความดีเข้าไป)

อนุภาวะ (ผลของอาการทางใจที่ยินดี) คือ การตำหนิตน (อรรถานูวาทภัย), การถูกคนอื่นตำหนิ (ปรานูนูวาทภัย), การต้องอาญา (ทัณทภัย) และการไปสู่ทุกคติ (ทุกคติภัย) มีกล่าวไว้

คำว่า ทนฺธณฺหิ กโรโต ปุณฺณํ ปาปสมิ รมตี มโน (เพราะเมื่อทำความดีเข้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) แสดงเหตุในการริบแรงทำความดี เพราะธรรมดาจิตของคนทั่วไปมักโน้มไปในความชั่ว เหมือนน้ำที่ไหลไปสู่ที่ต่ำฉะนั้น

สองบาทพระคาถานี้ ตามหลักศาสนปฏฐาน (สูตรแสดงคำสอน) ๑๖ ประการ จัดเป็นวาสนาภคิยสูตร นิพเพธภคิยสูตร เป็นต้น

อภิตถเรถ

คำว่า อภิตถเรถ สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธร ธาตุ (อจฺญาทเน = ปกปิด) + อ ปัจจัย + เถ วิภตฺติ ในที่นี้ ธร ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้า มีอรรถว่า ริบแรงทำ อรรถกถา จึงอธิบายว่า ตฺริตฺตฺริตฺ กเรยฺย (พึงกระทำด้วย) มีองค์ธรรมตามศัพท์ ดังนี้คือ

อภิ อุปสรรคเป็นธาตุวัตถวิเสสกะ หมายถึง กิริยาริบแรง, ด้วย

ธร ธาตุหมายถึง

มหากุศลจิตตูปบาทที่มีวิริยะและปัญญา (เจตสิก) เป็นประธาน อันเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้ปรารถนาจะทำความดี ข้อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นิตฺตถะ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการทำความดี ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น กล่าวไว้โดยผลอุปการะ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นหลังการทำความดี ซึ่งประกอบด้วยผลต่อมอันได้แก่ความปีติปราโมทย์ เป็นต้น กล่าวไว้โดยการอุปการะ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล)

อ ปัจจัย หมายถึง ความสละสลวยแห่งบทซึ่งทำให้สำเร็จรูปได้เท่านั้น (รูปสิทธิมตฺตปทสิลฺลิจฺจฺจตา) ดังข้อความที่พระโบราณจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า ปจฺจโย รูปสิทธิมตฺโต ว (ปัจจัยเป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จได้เท่านั้น)

เอถ วิภตฺติ หมายถึง กัตตา คือ ผู้ทำความดีโดยอ้อม (เนยฺยตถะ) และหมายถึงกิริยาการกระทำโดยตรง (นิตฺตถะ) เพราะบทอาชยาคเป็นบทที่ระบุถึงกิริยา

เอถ สัตตมวิภตฺติ (อิตฺตโนบท) ในบทว่า อภิตถเรถ มีอรรถเหมือนกับ เอยฺย วิภตฺติ (ปรสฺสพท) อันกล่าวอรรถคือ พิง ลงในอรรถวิธิ (แนะนำ) เพราะเป็นการแนะนำให้ประกอบความดี เช่น เหว โภ คามิ คจฺเจยฺย ท่านผู้เจริญ พึงไปหมู่บ้านอย่างนี้ ปาณิ น เหนยฺย ไม่พึงฆ่าสัตว์ ทานํ ทเหยย พึงให้ทาน สีสํ รกฺเขยฺย พึงรักษาศีล ในคัมภีร์กัจจยาสาระ คาถาที่ ๒๗, ๒๘ ได้แสดงอรรถของสัตตมวิภตฺติไว้ดังนี้ว่า

กาลเภทมนิสสาย ปญฺจมี สตตมี สะยฺ

ปตฺถนา วิธิ สมฺปจฺจนา- วิสยา ปริกิตฺติตตา.

ปตฺถนาสีสนํ เตสุ นิโยโค วิธิโส ทฺวิธา

สารทธานาทรา ปุจฺฉา กิเมว สมฺปชารณิ.

ปญฺจมีวิภตฺติและสัตตมวิภตฺติ พึงมี ไม่อาศัยประเภท

แห่งกาล ท่านกล่าวสัตตมวิภตฺติและปญฺจมีวิภตฺติ

เหล่านั้นว่ามีฐานะคืออรรถปรารถนา, แนะนำ (เชื้อเชิญ),

และถาม

ในบรรดาอรรถเหล่านั้น ความปรารถนา ชื่อว่า ปัตถนา
การแนะนำ (เชื้อเชิญ) ชื่อว่า วิธิ การเชื้อเชิญนั้นมี ๒
ประการ คือ โดยความเคารพและไม่เคารพ, การถามว่า
อย่างไรเล่า อย่างนี้หรือ ชื่อว่า สัมปุจฉา

ตามปกติ ธร ชาติเป็นภูวาทิคณะและภียาทิคณะ มีรูปว่า ธรติ, ธรณาติ (ย่อมปุลาต)
เมื่อมี วิ อยู่หน้าเป็นจฺรฐาทิคณะ มีอรรถว่า วิตถาร (ขยาย, แผ่) เช่น วิตถารติ (ย่อมขยาย) ใน
อรรถกถาได้อธิบายบทว่า อภิตถเรถ (อภี + ธร ชาติ) ในคาถา ตฺริตตฺริตฺติ กเรยย เพื่อแสดงว่า
อภิตถเรถ มีอรรถคือริบกระทำ

กลยาณ

คำว่า กลยาณ (ความดี) ในบาทพระคาถานี้ หมายถึง กุศลกรรมมถ ๑๐ ในขณะที่
บำเพ็ญโลกียกุศล อันได้แก่ กายสุจจริต ๓ วจิสฺสุจจริต ๔ มโนสุจจริต ๓ หรือหมายถึงอริยมรรคมีองค์
๘ ในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา สำเร็จรูปมาจาก กลย + อด ชาติ + ณ ปัจจัยมีรูปวิเคราะห์ว่า
กลยฺ นิโรคฺ อดฺติ คจฺจตฺติ กลยาณฺ (กลยาณะ คือ สิ่งที่ยังความไม่มีโรค) มีองค์ธรรมตามศัพท์
ดังนี้ คือ

กลย บทหน้า คุณลักษณะคือความไม่มีโรค

อด ชาติ หมายถึง

มหากุศลจิตตูปบาทที่มีวิริยะและปัญญา (เจตสิก) เป็นประธานอันเกิดขึ้นในกระแส
จิตของผู้ปรารถนาจะทำความดี ข้อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นิคตถะ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการทำความดี ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น
กล่าวไว้โดยผลอุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นหลังการทำความดี ซึ่งประกอบด้วยผลต่อมอันได้แก่ความ
ปีติปราโมทย์ เป็นต้น กล่าวไว้โดยการอุปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล)

ณ ปัจจัย หมายถึง อุปนิธาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่ชาวโลก
สมมุติว่าความดีที่ก่อปรด้วยเนื้อความโดยตรงผลอุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ) และโดย
การอุปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล) ดังกล่าว

โย ทุตฺติยาวิภตฺติ พหุพจนฺ หมายถึง พึง กรรมการกใน อภิตถเรถ และหมายถึงสังขยา
พหุพจนฺ โดยการแปลง โย วิภตฺติที่แปลงเป็น นิ แล้วเป็น เอ ดังคัมภีร์ทฺรูปสิทฺธิ อธิบายสูตรที่
๑๙๖ ได้กล่าวว่า ทุตฺติยาณฺ นิสฺส วิกปฺเปเนกาโร (ในทุตฺติยาวิภตฺติมีการแปลง นิ เป็น เอ บ้าง เช่น
จิตเต)

ปาปา

คำว่า ปาปา (ความชั่ว) ในบาทพระคาถานี้ หมายถึงอกุศลกรรมมถ ๑๐ อันได้แก่
กายทุจจริต ๓ วจิสฺทุจจริต ๔ มโนทุจจริต ๓ หรือหมายถึงอกุศลจิตตูปบาททั้งหมด (๑๒ ดวง) ซึ่งทำ
ให้จิตเศร้าหมอง หรือค้นหาที่เป็นมูลเหตุของอกุศลจิตทั้งหมด หรือ มีจฉัตตธรรม ๘ อย่างมี

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด คือ ทิฏฐิเจตสิก มิจฉาสังกัปปะ ความตำริผิด คือวิตกเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก เป็นต้น สำเร็จรูปมาจาก ป บพหน้า + อป ธาตุ + เณ ปัจจัย + อ ปัจจัย (ในคาถามีรูปเป็นอุปาทาน เอกพจน์ว่า ปาปา เป็นบทกิตก์เหตุกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สด เต อปายั ปาเปตตี ปाप (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย) ม้องค์ธรรมตามศัพท์ดังนี้ คือ ป บพหน้าเป็นธาตุวัตถานวัตตกะ หมายถึง กิริยา “ถึง” อป ธาตุ หมายถึง สุธกัตตุฏฐิกริยา คือ กิริยาที่ตั้งอยู่ในสุทธกัตตา อันได้แก่ อกุศลจิตที่เกิดในกระแสจิตของเหล่าสัตว์ ข้อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นิตตถะ)

เหตุกัตตุฏฐิกริยา คือ กิริยาที่ตั้งอยู่ในเหตุกัตตา อันได้แก่ ความเป็นเหตุปัจจัยของ อกุศลจิต กล่าวไว้โดยผลุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

อ ปัจจัย หมายถึง อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่ชาวโลก สมมุติว่าความชั่วที่ก่อรบด้วยเนื้อความโดยตรง และโดยผลุปจาระดังกล่าว

สมา ปัญจมีวิภัตติ เอกพจน์ หมายถึง อุปาทานการก ใน นิวารเย จิตต์

คำว่า จิตต์ สำเร็จรูปมาจาก จินต ธาตุ + ต ปัจจัย เป็นบทกิตก์ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า จินตนิ จิตต์ (จิต คือ การดำริ) ม้องค์ธรรมตามศัพท์ คือ จินต ธาตุ และ ต ปัจจัย หมายถึงจิต ๘๘ หรือ ๑๒๑ ดวง ซึ่งมีสภาวะดำริอารมณ์ เพราะบทภาวสาธนะ ม้องค์ธรรมของ ธาตุและปัจจัยเหมือนกัน, อนึ่ง ทุตติยาวิภัตติ เอกพจน์ ในบทว่า จิตต์ หมายถึงกรรมการก ในบทว่า นิวารเย และหมายถึงสังขยาเอกพจน์

นิวารเย

คำว่า นิวารเย มาสำเร็จรูปมาจาก นิ บพหน้า + วาร ธาตุ + ฌย ปัจจัย (จุราทิ) เอยยวิภัตติ แปลง เอยย วิภัตติเป็น เอ ธาตุที่มีอรรถว่าห้าม เป็นธาตุที่เกี่ยวข้องกับบพอุปาทาน จึงประกอบบพอุปาทานว่า ปาปา ในพระคาถา ม้องค์ธรรมตามศัพท์ ดังนี้

นิ อุปสรรคเป็นธาตุวัตถานวัตตกะ หมายถึง กิริยา “ห้าม”

วาร ธาตุ หมายถึง

มหากุศลจิตตูปบาทที่มีวิริยะและปัญญา (เจตสิก) เป็นประธานอันเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้ห้ามจิตจากความชั่ว ข้อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นิตตถะ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการห้ามจิตจากความชั่ว ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้นกล่าวไว้โดยผลุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นหลังการห้ามจิตจากความชั่ว ซึ่งประกอบด้วยผลต่อมา อันได้แก่ ความปีติปราโมทย์ เป็นต้น กล่าวไว้โดยการอุปจาระ

ฌย ปัจจัย หมายถึง ความสละสลวยแห่งบทซึ่งทำให้สำเร็จรูปได้เท่านั้น (รูปสิทธิ มตตปทสิลิกุฐตา) ดังข้อความที่พระโบราณาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า ปจจโย รูปสิทธิมตโตว (ปัจจัย เป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จได้เท่านั้น)

เอยย วิภัตติ หมายถึง กัตตาคือผู้ห้ามจิตจากบาปโดยอ้อม และหมายถึง กิริยา “ห้าม” โดยตรง เพราะบทอาชยาตเป็นบทระบุดึงกิริยา

ทนต์ หิ

คำว่า ทนต์ สำเร็จรูปมาจาก ทธิ ธาตุ + อ ปัจจัย ในคาศาหมีรูปเป็นบทกิริยาวิเสสนะ เอกพจน์ว่า ทนต์ เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะหว่า ทนต์ ทนต์ (ทันธะ คือ การซ้ำ) มีองค์ธรรมตามศัพท์ คือ ทธิ ธาตุ และ อ ปัจจัย หมายถึง กิริยา “ซ้ำ” เพราะบทภาวสาธนะมีองค์ธรรมของธาตุและปัจจัยเหมือนกัน

หิ ศัพท์เป็นนิบาตการณโชตกะ ตั้งรูปวิเคราะหไม่ได้ หมายถึง ประโยคหน้าที่แสดงผลโดยตรง และหมายถึงประโยคหลังที่แสดงเหตุโดยอ้อม

กรโธโต

คำว่า กรโธโต สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โธ ปัจจัย + อนต ปัจจัย เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะหว่า กรโธโต กรโธโต (กรโธโต คือ ผู้ทำ) ลง ส ัญญีวิภัติ เปลี่ยน นต เป็น นตุ แล้วแปลง นตุ กับ ส วิภัติเป็น โธ เหมือนรูปว่า วโธโต (วหนต+ส) คจจโต (คจจนต+ส) รูปว่า กรโธโต นี้มีพบในพระบาลีว่า กรโธโต น กิริยติ ปาปี (ผู้กระทำบาปอยู่) ไม่เชื่อว่ากระทำฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า กรโธ

แบบแจก กรโธโต ศัพท์

เอกพจน์ พหูพจน์

กริ, กรโธโต กรโธโต, กรโธตา

กรโธตํ กรโธเต

กรโธตา, กรโธเตน กรโธเตหิ, กรโธเตภิ

กรโธโต, กรโธตสส กรโธตานํ, กรโธตํ

กรโธตา, กรโธตา, กรโธตสสมา กรโธตมहा กรโธเตหิ, กรโธเตภิ

กรโธโต, กรโธตสส กรโธตานํ, กรโธตํ

กรโธเต, กรโธตสมี, กรโธตมहि กรโธเตสุ

โก กรโธต ภาวนโต กรโธตา

เมื่อต้องการใช้เป็นอิตถิลิงค์ ให้ลง อี อิตถิโชตกปัจจัยท้าย กรโธโต ศัพท์แล้วแจกรูปตามแบบ นารี ศัพท์ว่า กรโธตี, กรโธติโย เป็นต้น, เมื่อต้องการใช้เป็นนปุงสกลิงค์ ให้แจกรูปตามแบบ จิตต ศัพท์ว่า กรโธตํ, กรโธตานิ เป็นต้น, คำว่า กรโธโต (ผู้กระทำอยู่) ในพระคานานี้ มีองค์ธรรมตามศัพท์ดังนี้ คือ

กร ธาตุ หมายถึง อกุศลจิต ๑๒ ที่สัมปยุตกับเจตสิก ๒๗ ดวง คือ อัญญสมานเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โดยมี โมหเจตสิกเป็นประธาน จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการกระทำความดีซ้ำ ซึ่งประกอบด้วยอโยนิโสมนสิการ, การไม่คบหาสัตบุรุษ, การอยู่ในสถานที่ไม่เหมาะสม และการมิได้สั่งสมบารมีไว้ ในภพก่อน กล่าวไว้โดยผลูปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายเหตุ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นหลังการกระทำความดีซ้ำ ซึ่งประกอบด้วยผลต่อมา อันได้แก่ ความเดือดร้อนรำคาญใจ, การตำหนิตนเอง, การตำหนิของผู้อื่น, การต้องอาชญา และการไปเกิดในทุคติภูมิ

โอ ปัจจัย หมายถึง ความสละสลวยแห่งบทซึ่งทำให้สำเร็จรูปได้เท่านั้น (รูปสิทธิ มตตปทสสิปฏิชตา) ดังข้อความที่พระโบราณจารย์ ได้กล่าวว่า ปัจจัย รูปสิทธิมตโม ว (ปัจจัย เป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จได้เท่านั้น)

อนต ปัจจัย หมายถึง อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่ชาวโลก สมมุติว่า ผู้กระทำที่กอรปด้วยเนื้อความโดยตรง โดยผลุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ) และการณุปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล) ดังกล่าว

ส ฉัญฐีวิภัตติ เอกพจน์ หมายถึง อรรถสัมพันธ์และสังขยาเอกพจน์

ปุณณ

คำว่า ปุณณ สำเร็จรูปมาจาก ปุ ธาตุ + ณย ปัจจัย เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูป วิเคราะห์ว่า อตตโน การกั ปุนาติโสเธตติ ปุณณ (ปุณณะ คือ สภาวะชำระผู้ทำตนเอง คือ ทำให้หมดจด) บทนี้ มีองค์ธรรมตามศัพท์ดังนี้ คือ

ปุ ธาตุ หมายถึง

มหากุศลจิตตูปบาทที่มีวิริยะ และปัญญาเป็นประธาน อันเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้ปรารถนาจะกระทำความดี ข้อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นี้ตัดละ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการกระทำความดี ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการ เป็นต้น กล่าวไว้โดยผลุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

ณย ปัจจัย หมายถึง อุปนิชาบัญญัติ (บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง) ที่ชาวโลก สมมุติว่าความดีที่กอรปด้วยเนื้อความโดยตรง โดยผลุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ) และ โดยการณุปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล) ดังกล่าว

อ หุตติยวิภัตติ เอกพจน์ในบทนี้ หมายถึง กรรมกรก ในบทว่า กโรโต (ผู้ทำอยู่) และ หมายถึงสังขยา เอกพจน์

ปาปสมิ

คำว่า ปาปสมิ มีนยะเหมือนคำว่า ปาปา สำหรับ สมิ วิภัตติ เอกพจน์ในบทว่า ปาปสมิ หมายถึง โอกาสกรก ในบทว่า รมติ และหมายถึงสังขยาเอกพจน์

รมติ

คำว่า รมติ สำเร็จรูปมาจาก รมุ ธาตุ + อ ปัจจัย + ตติ วิภัตติ ทีฆะ อิ เป็น อิ เพื่อรักษาคณะฉันท์ แม้จะมีรูปว่า รมเต ได้ก็ตาม แต่บทอาชยาดที่ประกอบด้วยวิภัตติอัตตโนบทมีใช้น้อย จึงทรงตรัสบทที่ประกอบด้วยวิภัตติปรัสสบทว่า รมติ ธาตุที่มีอรรถว่าอินติ เป็นธาตุที่เกี่ยวข้องกับบทโอกาส จึงประกอบบทโอกาสว่า ปาปสมิ ในพระคาถา สำหรับบทนี้ มีองค์ธรรมตามศัพท์ ดังนี้

รมุ ธาตุ หมายถึง อุกุศลจิต ๑๒ ดวงที่มีสุขเวทนาเป็นประธานที่เกิดขึ้นในกระแสจิตของบุคคลผู้รุ่มร่ามในความชั่ว ชื่อนี้กล่าวไว้โดยตรง (นิตฺตถะ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นก่อนการยินดีในความชั่ว ซึ่งประกอบด้วยอโยนิโสมนสิการ เป็นต้น กล่าวไว้โดยผลอุปจาระ (กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ)

จิตตูปบาทที่เกิดขึ้นหลังการยินดีในความชั่ว ซึ่งประกอบด้วยผลต่อมอันได้แก่ความเดือดร้อนใจ เป็นต้น กล่าวไว้โดยการอุปจาระ (กล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล)

อ ปัจจย หมายถึง ความสละสลวยแห่งบทซึ่งทำให้สำเร็จรูปได้เท่านั้น (รูปสิทธิ มตตปทสิลิจฺจตา) ดังข้อความที่พระโหราณาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า ปัจจโย รูปสิทธิมตโต ว (ปัจจยเป็นเครื่องยังรูปให้สำเร็จได้เท่านั้น)

ติ วิภัตติ หมายถึง กัดตาคือผู้รุ่มร่ามในความชั่วโดยอ้อม และหมายถึงกิริยารุ่มร่ามโดยตรง เพราะบทอาชยาตเป็นบทระบุดังกิริยา

มโน

คำว่า มโน สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ + อ ปัจจยในกาลามีรูปเป็นบทปฐมมาวิภัตติว่า มโน เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺ มโน (มนะ คือ ฐ) มีองค์ธรรมตามศัพท์ คือ มน ธาตุ และ อ ปัจจยใจในที่นี้หมายถึงอกุศลจิต ๑๒ ซึ่งสัมปยุตกับอกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง อันมีสภาวะรับรู้อารมณ์ เพราะบทภาวสาธนะมีองค์ธรรมของธาตุและปัจจย เหมือนกัน (ปฐมมาวิภัตติเป็นวิภัตติที่ลงมาเพื่อรักษาความเป็นบทไว้เท่านั้น มิได้แสดงอรรถกัตตา เหมือนตติยาวิภัตติหรือแสดงอรรถกรรมเหมือนตติยาวิภัตติ จึงไม่มีองค์ธรรมเหมือนวิภัตติอื่นๆ)

เนตติปกรณ

เนตติปกรณ แปลว่า คัมภีร์แนะนำ คือ แนวทางนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธรูปต่างในสมัยพุทธกาลโดยพระมหากัจจายนะ ผู้เป็นเลิศในการอธิบายความย่อให้พิสดาร และได้รับการสังคายนาพร้อมกับพระไตรปิฎกในปฐมสังคายนา

แม้เนตติปกรณจะเป็นคำสอนของพระมหาสาวก ก็จัดเป็นส่วนหนึ่งของพระไตรปิฎกเหมือนสาวกภาษิตอันได้แก่ อปทาน เถรคาถา เถรีคาถา ปฎิสัมภิทามรรค มหานิเทศ และจุฬนิเทศ ดังที่พระไตรปิฎกฉบับฉัฐฐสังคีติ ได้รวมคัมภีร์นี้ไว้เป็นส่วนหนึ่งอีกด้วย แต่ในพระไตรปิฎกฉบับอื่นไม่ได้รวบรวมเอาไว้

คัมภีร์นี้แบ่งเนื้อเรื่องออก เป็น ๓ ตอน คือ

หาระ แนวทางการอธิบายรูปศัพท์และความหมายของศัพท์ มี ๑๖ ประเภท คือ เทศนาหาระ, วิจัยหาระ, ยุตติหาระ เป็นต้น

นัย หลักวิธีในการอธิบายสภาวะธรรม ที่เป็นเนื้อความสำคัญในพระพุทธรูป อันมีอวิชาเป็นต้นที่เป็นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มี ๕ ประเภท คือ นันทิยาวิภูฏนัย (นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณาที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก) เป็นต้น

สาสนปฏิฐาน การแสดงคำสอน เป็นตอนแสดงธรรมตามอัธยาศัยของเวไนยชน มี ๑๖ ประเภท คือ สังกิเลสภาคียสูตร (สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง) เป็นต้น

พระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาเณ... นี่เป็นบทธรรมที่มีความสุขุมคัมภีรภาพ หากผู้ศึกษามีความรู้แตกฉานทางหลักภาษา เมื่อศึกษาพระธรรมบท จะเห็นความสุขุมคัมภีรภาพแห่งบทธรรมอันชวนรื่นอยู่ในตัวอักษรระก่อก่อให้เกิดความซาบซึ้งในรสพระธรรม มีกุศลฉันทะต่อการศึกษาพระไตรปิฎกมากยิ่งขึ้น

ดังนั้น เพื่อเป็นแนวทางการศึกษา ต่อจากนี้ จะแสดงแนวทางการวิเคราะห์พระคาถานี้ตามหลักหาระ ๑๖ นัย ๕ และสาสนปิฎฐาน ๑๖ เป็นลำดับสืบไป

๓.๕ วิเคราะห์ตามหลักหาระ ๑๖

หาระ หมายถึง แนวทางอธิบายรูปศัพท์ในพระพุทฺธพจน์ คำอธิบายรูปศัพท์นี้สามารถใช้อธิบายเนื้อความของรูปศัพท์ด้วย ทั้งนี้ เพราะเนื้อความปรากฏอยู่ในรูปศัพท์ มี ๑๖ ประเภท คือ เทสนาหาระ วิจัยหาระ ยุคติหาระ ปทัฏฐานหาระ ลักษณะหาระ จตุพยุหหาระ อาวัฏฐานหาระ วิภัตติหาระ ปริวัตตนหาระ เววจนหาระ ปญญัตติหาระ โอตรณหาระ โสธนหาระ อธิษฐานหาระ ปริกขารหาระ และสมาโรปนหาระ.

เทสนาหาระ

แนวทางแสดงอัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน

ผู้ที่ศึกษาคำสอนของพระพุทฺธเจ้า ต้องพยายามวิเคราะห์หาสาระสำคัญ ๖ ประการที่ปรากฏอยู่ในคำสอนของพระองค์ เพื่อจับใจความคำสอนนั้นๆ ได้อย่างถูกต้อง ประเด็นสาระทั้ง ๖ ที่ควรพิจารณา คือ

อัสสาทะ ความยินดีพอใจ หรือความหลงติดซึ่งเป็นเหตุให้ยินดีพอใจ หมายถึง สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ์ที่เป็นสังขารในภุมิ ๓ (สุข คือ ความสุขกาย เป็นสุขเวทนาที่ประกอบในกายวิญญาณจิต โสมนัส คือ ความสุขใจ เป็นโสมนัสเวทนาที่ประกอบในโสมนัสสหคตจิต ๖๒ ดวง

โทษ โทษของอัสสาทะ คือ ทุกข์ โทสมนัส (ทุกข์ คือ ความทุกข์ทางกาย เป็นทุกข์เวทนาที่ประกอบในกายวิญญาณจิต โทสมนัส คือ ความทุกข์ใจ เป็นโทสมนัสเวทนาที่ประกอบในโทสมูลจิต ๒ ดวง หรือทุกข์ ๓ อย่างอันได้แก่ ทุกขทุกข์ วิปริณาม ทุกข์ และสังขารทุกข์ หรือสังขารที่มีในภุมิ ๓

นิสรณะ เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หมายถึง อริยมรรค โพธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ อันได้แก่ กายนุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา และธรรมานุปัสสนา หรือความดับทุกข์ (พระนิพพาน)

จุดมุ่งหมาย ผลการแสดงธรรมที่เกิดแก่ผู้ฟังธรรม คือ สุตมยปัญญาวิสุทธิติ ๖ และสมบัติในภพทั้งปวง กล่าวคือ เขาย่อมได้รับปัญญาเป็นลำดับแรก แล้วเพียรปฏิบัติธรรมคือวิสุทธิติ ๖ ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นของอริยมรรค อีกทั้งบรรลุมรรคสมบัติในภพมีอายุและวันฉิบเป็นต้นในภพนี้และภพต่อไปโดยมีการฟังธรรมเป็นเหตุ

อุบาย วิธีปฏิบัติเพื่อให้บรรลุความดับทุกข์ หมายถึงปฏิบัติอันได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค

การชักชวน การแนะนำให้ละเว้นความชั่วและกระทำความดี

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี ทั้งในเชิงปริยัติและปฏิบัติ ทั้งยังสามารถจำแนกพระพุทธรูปตามหลักอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นหัวใจคำสอนในพระพุทธศาสนาได้อีกด้วย

แนวทางการสังเคราะห์

พระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... สามารถสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ และ อัสสาทะ โทษ นิสสรณะ จุดมุ่งหมาย อุบาย และการชักชวน ดังนี้

พระคาถานี้จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้

ทุกข์สัจ ความจริงคือทุกข์ หมายถึง มหาอกุศลจิตตูปาทที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว อันนับเข้าในอุปาทานชั้น ๕ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งทำความดี) และปาปา จิตตํ นินวาระเย (พึงป้องกันจิตจากบาป)

สมุทัยสัจ ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์ หมายถึง กายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ หรืออกุศลจิตตูปาท หรือตัณหา ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา (ความชั่ว)

นิโรธสัจ ความจริงคือความดับทุกข์ หมายถึง ความดับแห่งทุกข์สัจ และสมุทัยสัจ เหล่านั้นในขณะที่บรรลุพระนิพพาน ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)

มรรคสัจ ความจริงคือทางดับทุกข์ หมายถึงอริยมรรคมีองค์ ๘ ซึ่งผู้กระทำความดี และหลีกเลี่ยงจากความชั่วประพฤติอยู่ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า กลยาณ (ความดี)

ข้อความในพระคาถานี้จำแนกออกเป็น ๖ ประการ คือ

อัสสาทะ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี หมายถึง ตัณหาที่เกิดในขณะที่กระทำกายทุจริต ๓ และวจีทุจริต ๔ หรืออกุศลจิตตูปาท ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา

อาทีนวะ สังขารที่เกิดในภุมิ ๓ ในที่นี้ คือจิตตูปาทที่เป็นมหาอกุศล ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งทำความดี และ ปาปา จิตตํ นินวาระเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว)

นิสสรณะ เหตุแห่งความพ้นทุกข์อันได้แก่ อริยมรรค, โภธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ คือ กายอนุปัสสนา (การตามรู้กายรูป) เวทนานุปัสสนา (การตามรู้เวทนา) จิตตานุปัสสนา (การรู้ตามจิต) และธรรมมานุปัสสนา (การรู้ตามสภาวะธรรม) ที่เกิดในกระแสจิตของผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว หรือหมายถึงความพ้นทุกข์คือ พระนิพพานที่เกิดแก่บุคคลดังกล่าว ตรัสไว้โดยปริยาย (ตรัสไว้โดยอ้อม)

จุดมุ่งหมาย คือเพื่อให้ใจไม่ยินดีในความชั่ว ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนธณฺหิกโรโต ปุณฺณปาปสมิ รมตี มโน (เพราะเมื่อทำความดีเข้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว)

อุบาย เหตุให้บรรลุนิยามรรค หมายถึง เหตุที่ทำให้ใจนุ่มไปในการทำความดี และหลีกเลี่ยงจากความชั่ว อันได้แก่ โยนิโสมนสิการ และการคบหาสัตบุรุษ เป็นต้น พร้อมด้วยปฏิบัติอันเป็นวิปัสสนาญาณก่อนจะบรรลุมรรคญาณ ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)

อาณัตติ คือการที่พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำให้ทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่วซึ่งเป็นใจความของพระคาถานี้ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตถเรถกถยาณ (พึงรีบเร่งทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว)

ข้อความทั้ง ๖ นี้สังเคราะห์เข้าในอริยสัจ ๔ ดังนี้

อัสสาทะ ปรากฏในสมุทัยสัจ

อิทินวะ ปรากฏในทุกขสัจ

นิสสรณะ ปรากฏในนิโรธสัจและมรรคสัจ

จุดมุ่งหมาย, อุบาย, อาณัตติ ตรัสไว้โดยตรงในพระคาถานี้

การแนะนำให้พิจารณาในสาระทั้ง ๖ มีอัสสาทะเป็นต้นนี้ เป็นไปตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงใช้ในการแสวงหาความจริงของชีวิต ทั้งยังทรงแนะนำผู้อื่นไว้ในพระสูตรต่างๆ เช่น ในสังยุตตนิกาย ชันธวรรคว่า

ยโต จ ขวาหํ ภิกฺขเว อิเมสํ ปญฺจนํ อุกาทานกฺขนฺธานํ เอวํ อสฺสาทญฺจ อสฺสาทโต อาทินวญฺจ อทินวโต นิสฺสรณญฺจ นิสฺสรณโต ยถาภูตํ อพฺภยณาสี. อถาหํ ภิกฺขเว สเทวเก โลเก สมารเก สพรหมเก สสุสมณฺพราหมณฺนิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อนุตฺตรํ สมมาสมโพธิ อภิสมฺพุโรติ ปจฺจณฺยาสี. ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนํ อุทปาทิ “อกุปฺปา เม วิมุตฺติ. อยมนฺติมา ชาติ. นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ.”^๑

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อตถาคตได้ยังเห็นความยินดีพอใจ อุปาทานชั้น ๕ นี้ว่าเป็นสภาพยินดีพอใจ ยังเห็นโทษว่าเป็นโทษ และ ยังเห็นการออกจากอุปาทานชั้น ๕ ว่าเป็นการสลัดออกอย่างนี้ ตถาคต ได้ปฏิญาณ ว่าเป็นผู้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยมในโลกที่มีเทวดา มาร และพรหม ในเหล่าสัตว์มีสมณะพราหมณ์ พร้อมด้วยเทวดา และมนุษย์ ปัญญาได้เห็นได้เกิดแก่ตถาคตว่า ความหลุดพ้นของเราไม่พินาศแล้วชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ไม่มีภพใหม่อีกในกาลนี้”

ในพระคาถาว่า อภิตถเรถ กถยาณ... นี้แสดงเทสนาหาระครบทั้ง ๖ มีอัสสาทะ เป็นต้น แต่ในบางพระคาถาหรือในบางสูตรอาจกล่าวถึงเพียง ๓ อย่างบ้าง ๒ อย่างบ้าง ๑ อย่างบ้าง บางพระคาถาหรือบางสูตร ก็มีได้กล่าวไว้โดยตรง ทั้งนี้เพราะพระสูตรเป็นข้อความที่พระพุทธองค์ทรงแสดงตามโอกาสและบุคคล จึงเป็นบุคคลาธิษฐาน ขอยกตัวอย่างคาถาที่อุปติสสมาณฟังจากพระอัสสชิว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภา

เตสํ เหตุ ตถาคโต อาห

เตสญฺจ โย นิโรโธ

เอวาทิ มหาสมฺโณ.

^๑ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๗/๑๔.

กรรมเหล่านี้ใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของกรรมเหล่านั้น และตรัสความดับไปของกรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรงมีวาตะเช่นนี้. (วิ.มหา. ๓.๔.๕๒)

คำว่า เย ธมมา เหตุปภวา (กรรมเหล่านี้ใดมีเหตุเป็นแดนเกิด) แสดงโทษ (อาทีนวะ) คือสังขารที่มีภูมิ ๓ พร้อมด้วยอัสสาหะ คือ สภาวะทำให้เหล่าสัตว์ยินดี อันได้แก่ ตัณหา มีกามตัณหาเป็นต้น

คำว่า เตสญจ โย นิโรธ จ (ความดับไปของกรรมเหล่านั้น) แสดงนิสสรณะคือ สภาวะสลัดออกจากทุกข์อันได้แก่พระนิพพาน

ในอัสสาหะ โทษ และนิสสรณะเหล่านั้น จำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้

ทุกขสัจ คือสังขารที่มีภูมิ ๓

สมุทยสัจ คือ ตัณหา

นิโรธสัจ คือ พระนิพพาน

ในคานานี้มีได้กล่าวถึงอุบาย คือ ปฏิบัติอันได้แก่ศีล สมาธิ ปัญญา ที่ควรบำเพ็ญเพื่อการบรรลุอริยมรรค แต่อุปติสสมานพเข้าใจวิธีเจริญสติปัฏฐานและอริยมรรคมีองค์ ๘ ได้ด้วยบารมีของอัครมหาสาวกที่ตนได้สั่งสมไว้หลานแสนกัป จึงเจริญสติระลึกภูมิจรรณปัจจุบันแล้วได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน

มีข้อสังเกตว่า ในคานานี้แสดงนิสสรณะพร้อมด้วยอัสสาหะและโทษโดยตรง ส่วนจุดมุ่งหมาย อุบาย และอาณัตติ แสดงไว้โดยอ้อม

ผู้ดับพระธรรมเทศนาที่แสดงอริยสัจ ๔ ข้างต้นได้ทราบถึงทุกขสัจซึ่งเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ (ปริยญเญยธรรม) และเข้าใจมรรคสัจซึ่งเป็นธรรมที่ควรอบรม (ภาเวตัพพธรรม) ย่อมกำหนดสภาวะธรรมปัจจุบันตามที่ปรากฏในปัจจุบันขณะแล้วบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ ต่อมาจึงบรรลุมรรคผลนิพพานเป็นที่สุด กล่าวคือ ท่านเหล่านั้น กำหนดมหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ ดวงที่เกิดขึ้นในขณะที่ฟังธรรมซึ่งจัดเป็นทุกขสัจ อันเป็นการกระทำความดี หลีกเลียงจากความชั่ว ย่อมสามารถบรรลุธรรมได้ในขณะฟังธรรม หรือกำหนดความปีติโสมนัสที่เกิดขึ้นในเวลาฟังธรรมนั้น ย่อมสามารถบรรลุธรรมได้ในขณะฟังธรรม โดยเฉพาะการกำหนดรู้ความปีติปราโมทย์ที่เกิดจากการระลึกถึงพระพุทธรูปในขณะฟังธรรมหรือเวลาอื่น พระพุทธรูปองค์ที่ระลึกว่าเป็นสาเหตุสำคัญในการ บรรลุธรรมสมดังพระพุทธรูปองค์ที่ระลึกไว้ว่า

ยสมึ ภิกขเว สมเย อริยสาวโก ตถาคต อนุสสรตี. เนวสส ตสมึ สมเย รากปริยญจิตฺ จิตฺโต โหติ. น โทสปริยญจิตฺ จิตฺโต โหติ. น โมหปริยญจิตฺ จิตฺโต โหติ. อุชุตเมวสส ตสมึ สมเย จิตฺโต โหติ. นิกขนตฺ มุตฺโต วุญฺจิตฺ เคธมา. เคโธติ ภิกขเว ปญฺจนเนตฺ กามคฺฌานํ อธิวณฺ. อิทมปิ โข ภิกขเว อารมฺมณฺ กิริตฺวา เอวมิธกฺจเจ สตฺตา วิสุขฺณตี.^๒

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยใด อริยสาวก ย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้นจะไม่ถูกราคะครอบงำ ไม่ถูกโทสะครอบงำ ไม่ถูกโมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไป

^๒ อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๒๕/๓๐๑.

โดยตรงแท้ ย่อมหลุดพ้นออกจากตัณหา ตูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า ตัณหา นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้ เจริญพุทธธานุสสนีนี้เป็นอารมณ์ ย่อมบริสุทธิได้ด้วยประการฉะนี้”

จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์มักแสดงอริยสัจ ๔ ให้แก่ผู้สดับที่มีจิตพร้อมจะรับฟัง (กลลจิตต) มีจิตอ่อนโยน (มฺหุจิตต) มีจิตปราศจากนิวรณ์ (วินีวณจิตต) มีจิตร่าเริง (อุทคฺคจิตต) และมีจิตเลื่อมใส (ปสนฺนจิตต) เมื่อบุคคลฟังธรรมกอรปด้วยจิตดังกล่าว ความปิติปราโมทย์ย่อมจะมีกำลังมาก ครั้นท่านเหล่านั้นเจริญสติตามรู้ความปิติปราโมทย์แล้วก็อาจบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลได้โดยพลัน ดังข้อความในอัมพภูตสูตรว่า

ยथा ภควา อณฺเวยาสี พฺราหฺมณํ โปกฺขรสาตี กลลจิตตํ มฺหุจิตตํ วินีวณจิตตํ อุทคฺคจิตตํ ปสนฺนจิตตํ. อถสฺส ยา พุทฺธานํ สามุกฺกสิกา ธมฺมเทสนา. ตํ ปกาเสสิ ทฺกฺขํ สมฺมุทํ นิโรธํ มคฺคํ. เสยฺยถาปิ นาม สฺมุทํ วตฺถํ อปคตกาฬกํ สมฺมเทว รชนํ ปฏฺิกคณฺเหยย. เอวเมว โช พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาตีสฺส ตสฺมีเยว อาสเน วิรชํ วิตมลํ ธมฺมจกฺขุ อุทปาที “ยงฺกิญฺจิสฺมุทยธมฺมํ. สพฺพนตํ นิโรธมฺนติ.”^๓

“เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงทราบพราหมณ์ไปกขรชาติว่ามีจิตอันเหมาะสม มีชีวิตอ่อนโยน มีจิตปราศจากนิวรณ์ มีจิตร่าเริง และมีจิตเลื่อมใส จึงทรงแสดงพระธรรมเทศนา โดยเฉพาะของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ซึ่งเป็นทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค อุปมาดั่งผ้าขาวสะอาดไร้รอยด่างย่อมรับการย้อมไว้ด้วยดี ธรรมจักขุอันปราศจากธุลีมลทินได้บังเกิดแล้วแก่พราหมณ์ไปกขรชาติในอาสนะนั้นว่า “สภาวะธรรมที่มีสภาพเกิดขึ้นทั้งหมดนั้น มีสภาพดับไปเป็นธรรมดา”.

ท้ายสุดแห่งพระธรรมเทศนา พุทธบริษัทเหล่านั้นก็จะสามารถเข้าใจแนวทางการปฏิบัติที่ถูกต้องและเจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะตามที่พุทธองค์ทรงแนะนำก็สามารถบรรลุเป็นพระอริยบุคคลได้ในที่สุดที่กล่าวมานี้เป็นแนวอธิบายด้วยการแสดงอัสสาทะเป็นต้น

๒. วิจัยหาระ

แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่าง คือ การจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์ การจำแนกคำถาม การจำแนกคำตอบ การจำแนกข้อความก่อนและหลัง การจำแนกอัสสาทะ การจำแนกโทษ การจำแนกนิสสรณะ การจำแนกจุดมุ่งหมาย การจำแนกอุบาย การจำแนกการชักชวน การจำแนกโดยอ้างพระพุทธพจน์

แนวทางการสงเคราะห์

พระคาถาว่า อภิตถเรถ กลฺยาณ...นี้ สามารถวิเคราะห์ด้วยหลักวิจัยหาระ ๑๑ ประการ มีการจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์เป็นต้น ดังนี้ :-

การจำแนกบทโดยอรรถและศัพท์ กล่าวคือ การจำแนกโดยอรรถ

^๓ ที.สี. (บาลี) ๙/๒๙๘/๑๐๘.

คำว่า อภิตถเรถ ตรัสไว้เพราะต้องการจะให้รับกระทำความดี
 คำว่า กลยาณ ตรัสไว้เพราะเป็นสภาพที่ถึงความดีงามคือความไม่มีโรค
 ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า กลยํ นิโรคํ อณติ คจจตีติ กลยาณํ (กัลยาณะ คือ สภาพที่ถึงความดีงามคือความไม่มีโรค)

คำว่า ปาปา ตรัสไว้เพราะเป็นสภาวะที่ยังสัตว์ให้ถึงอบาย ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อปายํ ปาเปตีติ ปापํ (ปาปะ คือ สภาวะที่ยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

คำว่า จิตตํ ตรัสไว้เพราะเป็นการดำรงอารมณ์ (การนึก คิด) ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า จินตณํ จิตตํ (จิต คือ การดำรง)

คำว่า นิวารเย ตรัสไว้เพราะต้องการจะห้ามจิตจากความชั่ว

คำว่า ทนธํ ตรัสไว้เพราะเป็นการซ้ำ ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า ทนธณํ ทนโธ

คำว่า หิ ตรัสไว้เพื่อแสดงเหตุของการรับทำความดีและห้ามใจจากความชั่ว

คำว่า กโรโต ตรัสไว้เพราะเป็นผู้ทำ ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า กโรตีติ กโรโต (กโรนตะ คือ ผู้ทำ)

คำว่า ปุณณํ ตรัสไว้เพราะเป็นสภาวะพชำระผู้ทำบุญให้หมดจด ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อตตโน การกํ ปุณาติ โสเธตีติ ปุณณํ (สภาวะที่ชำระผู้ทำตนเอง คือ ทำให้หมดจด ชื่อว่า บุญ)

คำว่า ปापสมิ ตรัสไว้เพราะเป็นสภาวะที่ยังสัตว์ให้ถึงอบาย ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า สตะ อปายํ ปาเปตีติ ปापํ (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

คำว่า รมตี ตรัสไว้เพราะต้องการจะให้รู้ว่าใจยอมยินดีในความชั่ว

คำว่า มโน ตรัสไว้เพราะเป็นการรู้ ดั่งมีรูปวิเคราะห์ว่า มนณํ มโน (มณะ คือ การรู้) หรือ มนติ อารมณณํ วิชาณาตีติ มโน (มณะ คือ สิ่งที่อยู่อารมณ์)

การจำแนกโดยศัพท์

- คำว่า อภิตถเรถ เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า กลยาณ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า ปาปา เป็นบทนามที่แสดงอุปาทาน
- คำว่า จิตตํ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า นิวารเย เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า ทนธํ เป็นบทนามที่แสดงกิริยาวิเสสณะ
- คำว่า หิ เป็นบทนิบาตที่แสดงเหตุ
- คำว่า กโรโต เป็นบทนามที่แสดงกิริยา
- คำว่า ปุณณํ เป็นบทนามที่แสดงกรรม
- คำว่า ปापสมิ เป็นบทนามที่แสดงอาชาระ
- คำว่า รมตี เป็นบทอาขยาตที่แสดงกิริยา
- คำว่า มโน เป็นบทนามที่แสดงกัตตา

๒. การจำแนกคำถาม (ปัญหาวิจัย) ตรัสไว้โดยปริยายว่า “เหตุใดจึงควรรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว” คำถามนี้จัดเป็น

- อนุมติปุจฉา คือ การถามความเห็นของผู้ตอบ ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม)
- สัตตาทิฏฐาน คือ มีบุคคลเป็นที่ตั้ง ตรัสไว้ด้วยพระดำรัส อภิตถเรถ (พึงรีบเร่ง) และ นิวารเย (พึงห้าม)
- อนุภาติฏฐาน คือ มีบทหลายบทเป็นที่ตั้ง ตรัสไว้ด้วยพระคาถาทั้งหมด
- ปรมัตถวิสัย คือ มีปรมัตถ์เป็นวิสัย โดยมุ่งแสดงมหากุศลญาณสัมปยุตต์ จิตตูปบาท
- ปัจจุบันวิสัย คือ มีปัจจุบันเป็นวิสัย ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสที่เป็นปัจจุบันกาลว่า อภิตถเรถ (พึงรีบเร่ง) และ นิวารเย (พึงห้าม)

๓. การจำแนกคำตอบ (วิสัยชนาวิจัย) ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนฺธหิ กโรโต ปุณฺณํ ปาปสฺมี รมตี มโน (เพราะเมื่อทำความดีเข้าไป ใจ...) คำตอบนี้จัดเป็น

- เอกังสพยากรณ์ คือ คำตอบที่กล่าวระบุอย่างชัดเจน
- สวาเสสวิสัยชนา คือ คำตอบที่ยังมีส่วนเหลือ เพราะมิได้ปฏิเสธข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งไว้โดยตรง

- สอดตรวิสัยชนา คือ คำตอบเป็นโลกียวิสัยอันมีจิตอื่นที่สูงกว่าคือโลกุตตรจิต
- โลกียวิสัยชนา คือ คำตอบที่เป็นโลกียวิสัยอันเป็นไปในโลก
- อนุมติวิสัยชนา คือ คำตอบแสดงความเห็นของผู้กล่าว

๔. การจำแนกข้อความก่อนหลัง (ปุพพาปรสนวิวิจัย)

ข้อความที่ ๒ ว่า ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) สอดคล้องกับข้อความแรกว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) เพราะเมื่อบุคคลกระทำความดี ก็จัดเป็นการป้องกันจิตจากความชั่วเช่นกัน, ข้อความที่ ๓ ว่า ทนฺธหิ กโรโต ปุณฺณํ ปาปสฺมี รมตี มโน (เพราะเมื่อทำความดีเข้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) สอดคล้องกับข้อความที่ ๒ ว่า ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) เพราะแสดงโทษของการทำความดีเข้าไป

๕. จำแนกอนุคติ (อนุคติวิจัย) คือการแสดงถึงสาธกอ้างอิง หมายความว่า ข้อความในพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ เป็นต้น สอดคล้องกับพระบาลีอื่นอีก เช่น

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺส อุปสมปทา
 สจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาณนํ.^๔
 การไม่กระทำความบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม
 และการยังจิตของตนให้หมดจด ทั้งหมดนี้เป็นคำ
 สอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

^๔ ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

๖. การจำแนกอัสสาหะ (อัสสาทวิจย) คือ ตัณหาซึ่งเป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหมด เป็นสมุทัยสัง (ความจริงคือเหตุแห่งทุกข์) ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ปาปา (ความชั่ว) ตัณหานั้น มีลักษณะผูกพันติดอยู่ในอารมณ์ (อภิสงคลกฺขณ)

๗. การจำแนกอาทีนวะ (อาทีนวิจย) คือ สังขารที่เกิดในภุมิ ๓ ในที่นี้คือมหากุศล จิตตูปบาท ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำ ความดี) และ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) จิตตังกล่าวมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข (อนวชชสุขวิปากลกฺขณ)

๘. การจำแนกนิสสรณะ (นิสสรณวิจย) คือ เหตุแห่งความพ้นทุกข์ หรือความพ้นทุกข์ หมายถึงอริยมรรค โภธิปักขิยธรรม และอนุปัสสนา ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ที่เกิดใน กระแสจิต ของผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว หรือได้แก่พระนิพพานที่เกิดแก่บุคคล ดังกล่าว ตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม) ธรรมเหล่านั้น มีลักษณะดังนี้ คือ

ก. อริยมรรคมีองค์ ๘

- สัมมาทิฎฐิ มีลักษณะเห็นชอบ (สมมาทสสนลกฺขณ)
- สัมมาสังกัปปะ มีลักษณะยกจิตสู่อารมณ์โดยชอบ (สมมาจิตตาภินิโรปนลกฺขณ)
- สัมมาวาจา มีลักษณะกำหนดเอาไว้ (ปริคคหลกฺขณ)
- สัมมากัมมันตะ มีลักษณะยังการงานให้เกิดขึ้นด้วยดี (สมมุจจาปน...)
- สัมมาอาชีวะ มีลักษณะหมดจด (โวทานลกฺขณ)
- สัมมาวายามะ มีลักษณะประคับประคองไว้ (ปกคคหลกฺขณ)
- สัมมาสติ มีลักษณะเข้าไปตั้งไว้ (อุปปุจฺจานลกฺขณ)
- สัมมาสมาธิมีลักษณะไม่ซัดส่าย (อวิกฺเขปนลกฺขณ)

ข. โภธิปักขิยธรรม ๓๗

- สติปัฏฐาน ๔ องค์ธรรม คือ สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลือนลอย (อภิลาปนลกฺขณ)
- สัมมปฺปธาน ๔ องค์ธรรม คือ วิริยะ มีลักษณะพากเพียร (อุสุสาหน)
- อธิธิบาท ๔ คือ ฉันทะ มีลักษณะต้องการจะทำ (กตตฺกมยตาลกฺขณ, วิริยะ มีลักษณะพากเพียร, จิตตะ (มนสิการ) มีลักษณะทำให้สัมปยุตธรรมระลึกถึงอารมณ์ (สารณลกฺขณ) และวิมังสา (ปัญญา) มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง (ยถาภูตปฏิเวธลกฺขณ)
- อินทริย ๕ คือ ศรัทธา มีลักษณะเชื่อมั่น (โอกัปปปนลกฺขณ) วิริยะ มีลักษณะพากเพียร, สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลือนลอย สมาธิ (เอกคคตา) มีลักษณะไม่ซัดส่าย และปัญญา มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง
- พละ ๕ คือ ศรัทธา มีลักษณะเชื่อมั่น (สทฺทหนลกฺขณ) วิริยะ มีลักษณะพากเพียร, สติ มีลักษณะทำให้จิตไม่เลือนลอยในอารมณ์, สมาธิ (เอกคคตา) มีลักษณะไม่ซัดส่ายและปัญญา มีลักษณะรู้เห็นตามความเป็นจริง

๙. การจำแนกผล (ผลวิชัย) คือ เพื่อให้ใจไม่ยินดีในความชั่ว ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ทนุถุญฺหิ กโรโต ปณฺณํ ปาปสฺมี รมตี มโน (เพราะเมื่อทำความดีเข้าไป ใจย่อมยินดีในความชั่ว) การที่ใจไม่ยินดีในความชั่ว มีองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตูปาทนนั้นเองซึ่งมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข (อนวชชสุขวิปากลกฺขณ)

๑๐. การจำแนกอุบาย (อุบายวิชัย) คือ เหตุให้บรรลुरुยิมรรค หมายถึง เหตุที่ทำให้ใจโน้มไปในการกระทำความดีและหลีกเลี่ยงความชั่ว อันได้แก่ โยนิโสมนสิการ และการคบหาสัตบุรุษเป็นต้น พร้อมด้วยปฏิปทาอันเป็นวิปัสสนาญาณก่อนจะบรรลุมรรคญาณตรัสไว้โดยปริยาย (โดยอ้อม) ธรรมเหล่านั้น มีลักษณะดังนี้ คือ

ก. โยนิโสมนสิการ ความใส่ใจโดยแยกกายในการฟังธรรม โดยองค์ธรรม คือ ปัญจทวาราวชชนจิต มีลักษณะใคร่ครวญอารมณ์ทางทวาร ๕

ข. การคบหาสัตบุรุษ โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปาทนมีลักษณะไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข

ค. วิปัสสนาญาณ (นับตั้งแต่นามรูปปริจเฉทญาณจนถึงอนุโลมญาณ) โดยองค์ธรรม คือ ปัญญา มีลักษณะรู้เห็นตามเป็นจริง

๑๑. การจำแนกอาณัตติ คือ การชักชวนให้ทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ซึ่งเป็นใจความของพระคาถานี้ ตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารये (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศล, จิตตูปาทนซึ่งเกิดในกระแสจิตของพระพุทธเจ้าซึ่งกล่าวแนะนำไว้ในขณะแสดงพระธรรมเทศานี้ จิตดังกล่าวมีลักษณะสักแต่กระทำโดยไม่มีผล (กิริยามตตลกฺขณ)

โดยประการดังนี้ แนวทางในการจำแนก ๑๑ อย่างมีการจำแนกบท คำถาม และคำตอบเป็นต้น ชื่อว่า วิจัยหาระ

๓. ยุติหาระ

แนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพท์และอรรถ

ความเหมาะสมโดยศัพท์ คือ ความเป็นศัพท์ที่ถูกต้องตามหลักภาษา และเป็นศัพท์สื่อถึงเนื้อความที่ผู้กล่าวต้องการได้

ความเหมาะสมโดยอรรถ คือ ความไม่ขัดแย้งกันโดยสภาวะของพระสูตรและพระวินัย การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ มีประโยชน์เพื่อป้องกันความคลาดเคลื่อนของพระสัทธรรมที่เกิดจากการจำผิด และเพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่เกิดจากการอ้างพระพุทฺธพจน์ตามอย่างในพระสูตรของศาสนาพุทธนิกายมหายานที่สร้างขึ้นในภายหลัง และขึ้นต้นด้วยคำว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าสดับมาแล้วอย่างนี้) เช่น อาการวัตตสูตร เป็นต้น

แนวทางประเมินในยุติหาระนี้สำคัญมาก เพราะสมัยหลังพุทธกาลมีการรวบรวมคำสอนของพระพุทธเจ้าไว้ต่างกัน ดังที่ฝ่ายมหายานและฝ่ายเถรวาทมีพระไตรปิฎกฉบับต่างกันซึ่งมีเนื้อหาแตกต่างกันอยู่บ้าง นอกจากนี้ ต่างฝ่ายยังตีความพระพุทฺธพจน์ผิดแผกกัน ดังนี้ การวางแนวทางตรวจสอบจากรูปศัพท์และอรรถ เพื่อประเมินว่าคำสอนนั้นเป็นของพระพุทธเจ้าหรือ

พระเถระ โดยมีความถูกต้องหรือเหมาะสมอย่างไร จึงเป็นข้อควรพิจารณาที่ดี แนวทางการสงเคราะห์

พระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... สามารถประเมินแนวทางในการแสดงความเหมาะสมโดยศัพทและอรรถ ดังนี้

ความเหมาะสมโดยศัพท

บทว่า อภิตถเรถ เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก เอกพจน์ การใช้เป็นเอกพจน์ในที่นี้ เพื่อกล่าวครอบคลุมทั้งหมดโดยชตยาเปกขณัย คือการมองหาประเภทเดียวกัน

บทว่า กลยาณ ลงทุติยาริภัตติ พหูพจน์ ความจริงอาจใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า กลยาณ โดยชตยาเปกขณัยก็ได้ แต่ในที่นี้ใช้เป็นพหูพจน์ เพื่อระบุว่าความดีมีจำนวนมากโดยทัพพาเปกขณัย คือการมองหาสิ่งที่ผู้พูดกล่าวถึง

บทว่า ปาปา ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอุปาทาน เพราะเป็นแดนหลีกออกของกิริยา “ป้องกัน” ดังอุทาหรณ์ว่า ยวา ปฏิเสณติ คาโว (ยอมห้ามฝูงวัวจากข้าวบาร์เลย์)

บทว่าจิตตํ ลงทุติยาริภัตติในอรรถกรรม เพราะบทว่า นิวารเย (พึงป้องกัน) เป็นสกรรมชตตุ ที่มองหามกรรม

บทว่า นิวารเย เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก ลงสัตตมีวิภัตติในอรรถาณัตติ

บทว่า หิ เป็นบทนิบาตที่ทำหน้าที่แสดงเหตุของการชักชวนให้รีบกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว

บทว่า ทนฺธํ ลงทุติยาริภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นบทกิริยวิเสสนะของ กโรโต

บทว่า ปญญํ ลงทุติยาริภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นบทกรรมของ กโรโต ศัพทที่ประกอบด้วย กร ชตตุซึ่งมองหกรรม

บทว่า ปาปสมิ ลงสัตตมีวิภัตติ เอกพจน์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความรื่นรมย์ใจ

บทว่า รมตี เป็นอาชยาตบถ กัตตุวาจก เพราะเป็นกิริยาของ มโน ศัพทที่เป็นเอกพจน์

บทว่า มโน ลงปฐมาริภัตติ เอกพจน์ เพราะแสดงด้วยชตยาเปกขณัย

ความเหมาะสมโดยอรรถ

ผู้รีบเร่งกระทำความดี ย่อมเป็นผู้ป้องกันจิตจากความชั่ว เพราะเมื่อกุศลจิตเกิดขึ้นอยู่ อกุศลจิตย่อมเกิดร่วมกับกุศลจิตไม่ได้ เหมือนความมืดเกิดร่วมกับความสว่างไม่ได้ ดัง

พระพุทธรวจนะว่า

ลฺหุโธ อตถํ น ชานาติ ลฺหุโธ ธมฺมํ น ปสฺสตี

อนฺธการํ ตทา โหตี ยํ โลโก สหเต นร.^๕

คนโงก ย่อมไม่รู้อรรถ คนโงกย่อมไม่เห็นธรรม

ความมืดย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความโลภครอบงำชน.

^๕ ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

โย จ โลกั ปหนตวาน โลกเนยเย น ลุภกติ
 โลโก ปหิยเต ตมหา อุทพินทว โปกุขรา^๖
 ส่วนบุคคลใด ละความโลภได้แล้ว ย่อมไม่โลภในสิ่งที่
 น่าพอใจ ความโลภย่อมถูกละได้จากเขา เหมือน
 หยาดน้ำตกจากใบบัว.

กุทโธ อตถั น ชานาติ กุทโธ ธมมံ น ปสสติ
 อนธการํ ตทา โหติ ยํ โโกโธ สหเต นร.^๗
 คนโกรธย่อมไม่รู้orroด คนโกรธย่อมไม่เห็นธรรม
 ความมีดีย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความโกรธครอบงำ
 นรชน.

โย จ โทสั ปหนตยาน โทสเนยเย น ทุสสติ
 โทโส ปหิยเต ตมหา ตาลปกุกัว พนธนา.^๘
 ส่วนบุคคลใดละความโกรธได้แล้ว ย่อมไม่โกรธในสิ่ง
 ที่ไม่พอใจ ความโกรธย่อมถูกละได้จากเขา เหมือน
 ผลตาลสุกหลุดจากขั้ว

มุหุโโ อตถั น ชานาติ มุหุโโ ธมมံ น ปสสติ.
 อนธการํ ตทา โหติ ยํ โมโโ สหเต นร.^๙
 คนหลงย่อมไม่รู้orroด คนหลงย่อมไม่เห็นธรรม
 ความมีดีย่อมเกิดขึ้นในขณะที่ความหลงครอบงำ
 นรชน.

โย จ โมหั ปหนตวาน โมหเนยเย น มุยหติ
 โมหุ วิหนติ โส สพพิ อาทิจโจจุทยั ตม.^{๑๐}
 ส่วนบุคคลใดละความหลงได้แล้ว ย่อมไม่หลงในสิ่งที่
 น่าหลง เขาย่อมละความหลงทั้งหมด เหมือนอาทิตย์
 อุทัยขึ้นขจัดความมืดอยู่
 เมื่อกระทำความดีซ้ำ ใจย่อมยินดีในความชั่ว เพราะใจมีสภาพโน้มไปสู่ความชั่ว
 เหมือนน้ำไหลลงที่ต่ำ หรือเหมือนปลาที่ถูกโยนไว้บนบกที่ตื่นรนเพื่อกลับไปยังแหล่งน้ำ สมดัง
 พระพุทธวจนะที่ตรัสไว้ว่า

วาริโชว ธเล ชิตโต โอกโมกตอุพุกโต

^๖ ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

^๗ ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

^๘ ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

^๙ ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

^{๑๐} ชุ.อิตติ. (บาลี) ๒๓/๓๓/๓๐๕.

ปริพนทพิท จิตต์ มารเธยย์ ปหาตเว.^{๑๑}
 มัตสยาถูกเขาจับโยนไปบนบก ย่อมดิ้นรนเพื่อจะกลับ
 ไปยังแหล่งน้ำที่เคยอาศัย จิตใจเราก็คงเดียวกัน
 ดิ้นรนไปหากามคุณ เพราะฉะนั้น จึงควรละเว้น
 กามคุณเสียเถิด.

จากตัวอย่างที่แสดงมานี้ จะเห็นได้ว่า การที่ผู้ศึกษา สามารถรู้ได้ว่าประโยชน์เป็น
 ประโยคอะไรและรู้รายละเอียดอื่นๆ จะทำให้หาข้อยุติ (ความเหมาะสม) ได้ เพราะฉะนั้นหาก
 ยิ่งมีความรู้ในหลักภาษาบาลีและวิชาการประกอบอื่นๆ มากเท่าใด ก็ยิ่งจำแนกสัทยุดติ
 และอรรถยุดติได้หลากหลายยิ่งขึ้น ด้วยเหตุดังกล่าว การศึกษาหาความรู้จากคัมภีร์ไวยากรณ์
 บาลี จึงนับว่าเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้

๔. ปทัฏฐานหาระ

แนวทางในการแสดงปทัฏฐานคือเหตุใกล้ โดยอนุโลมณัยและปฏิโลมณัย

ปทัฏฐานหาระเป็นแนวทางในการชี้แจงเหตุใกล้ของสิ่งต่างๆ ด้วยการพิจารณาลักษณะของสิ่งนั้นก่อน เช่น เมื่อพิจารณาว่าลักษณะของต้นหา คือ การยึดติดผูกพัน ก็จะเข้าใจได้ว่า รูปที่ชวนให้หลงไหลเป็นปทัฏฐานแก่ต้นหา เป็นต้น แนวทางข้อนี้เป็นไปตามหลักพุทธธรรม คือ เริ่มต้องจากการดูลักษณะของปัญหาหรือสิ่งที่ปรากฏตามความเป็นจริงต่อจากนั้นจึงค้นหาสาเหตุในการเกิดขึ้นของสิ่งเหล่านั้น อันจะนำไปสู่การแก้ไขด้วยการตัดต้นเหตุของปัญหา และยังนับว่าเป็นการพิจารณาธรรมตามขั้นตอนอริยสัจ ๔

แนวทางการสงเคราะห์

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณเณ ปาปา จิตต์ นิวารเย (พึงรีบเร่งทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท มีเหตุใกล้โดยโอริยุหารุญหนัย (นัยแสดงเหตุที่เกิดขึ้นก่อนตามลำดับ) ดังนี้

เหตุใกล้ของจิตตูปบาทนั้น คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง ความใส่ใจโดยแยกกายในการฟังธรรม

เหตุใกล้ของโยนิโสมนสิการ คือ การฟังพระธรรมเทศนา

เหตุใกล้ของการฟังธรรมเทศนา คือ การคบหาสัตบุรุษ หมายถึง พระพุทธเจ้า และเพื่อนพรหมจรรย์

เหตุใกล้ของการคบหาสัตบุรุษ คือ การอยู่ในสถานที่อันเหมาะสม หมายถึง การอยู่ในวัดพระเชตวัน เป็นต้น

เหตุใกล้ของการอยู่ในสถานที่ที่เหมาะสม คือ การได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อนและมีเหตุใกล้โดยอารุญหารุญหนัย (นัยแสดงผลอนาคตตามลำดับ) ดังนี้

มหากุศลจิตตูปบาท เป็นเหตุใกล้แก่ความปราโมทย์

^{๑๑} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๔/๒๒.

ความปราโมทย์ เป็นเหตุใกล้แก่ปีติ
 ปีติ เป็นเหตุใกล้แก่ปัสสัทธิ
 ปัสสัทธิ เป็นเหตุใกล้แก่สุข
 สุข เป็นเหตุใกล้แก่สมาธิ
 สมาธิ เป็นเหตุใกล้แก่ยถาภูตญาณ (ความรู้เห็นตามความเป็นจริง)
 ยถาภูตญาณ เป็นเหตุใกล้แก่นิพพิทาญาณ (ความเบื่อหน่าย)
 นิพพิทาญาณ เป็นเหตุใกล้แก่มรรคญาณ
 มรรคญาณ เป็นเหตุใกล้แก่ผลญาณ
 ผลญาณ เป็นเหตุใกล้แก่ปัจจเวกขณญาณ
 ปัจจเวกขณญาณ เป็นเหตุใกล้แก่การบรรลุอนุปาทาปรินิพพาน (สภาพ
 ความดับสนิทด้วยความไม่ยึดมั่นถือมั่น)

สมดังพระพุทธวจนะว่า

วินโย สัวรตถาย. สัวโร อวิปปฏิสสารตถาย. อวิปปฏิสสารโ ปาโมชชตถาย, ปาโมชชปีตตถาย. ปีติ ปสสทตถาย. ปสสทติ สุขตถาย. สุขิ สมมตตถาย. สมาธิ ยถาภูตญาณทสสนตถาย, ยถาภูตญาณทสสน นิพพิตตถาย, นิพพิทา วิราคตถาย. วิราโค วิมุตตตถาย. วิมุตติ วิมุตติญาณทสสนตถาย. วิมุตติญาณทสสน อนุปาทาปรินิพพานตถาย.^{๑๒}

วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อประโยชน์แก่ความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อประโยชน์แก่ความปีติ ความปีติเพื่อประโยชน์แก่ปัสสัทธิ ปัสสัทธิเพื่อประโยชน์แก่ความสุข ความสุขเพื่อประโยชน์แก่สมาธิ สมาธิเพื่อประโยชน์แก่ความรู้เห็นตามเป็นจริง ความรู้เห็นตามเป็นจริงเพื่อประโยชน์แก่ความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเพื่อประโยชน์แก่ความกำจัดกิเลส ความกำจัดกิเลสเพื่อประโยชน์แก่วิมุตติ วิมุตติ (ผลญาณ) เพื่อประโยชน์แก่วิมุตติญาณทัสสนะ วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) เพื่อประโยชน์แก่ความดับสนิทด้วยความไม่ยึดมั่น

นัยดังกล่าวเป็นการแสดงผลอนาคตของผู้ได้บรรลุธรรมในขณะฟังธรรม ส่วนผู้ที่ไม่เกิดในสุคติภูมิด้วยการฟังธรรมเทศนานี้ มีเหตุใกล้โดยอารุญหารุญหนัย (นัยแสดงผลตามลำดับ) ดังนี้

ในมหาภูตลจิตตูปบาทมีเจตนาเจตสิกประกอบพร้อม ซึ่งเจตนาเจตสิกนี้เป็นสังขาร
 สังขารเป็นเหตุใกล้แก่วิญญาณในสุคติภูมิ
 วิญญาณเป็นเหตุใกล้แก่นามรูป
 นามรูปเป็นเหตุใกล้แก่อายตนะ
 อายตนะเป็นเหตุใกล้แก่ผัสสะ
 ผัสสะเป็นเหตุใกล้แก่เวทนา

^{๑๒} วิ.ป. (บาลี) ๘.๓๖๖/๓๔๔-๔๖.

เวทนาเป็นเหตุไถ่แก้ตัณหา
 ตัณหาเป็นเหตุไถ่แก้อุปาทาน
 อุปาทานเป็นเหตุไถ่แก้ภพ (กุศลกรรมและอกุศลกรรม)
 ภพเป็นเหตุไถ่แก้ชาติ
 ชาติเป็นเหตุไถ่แก้ชรา มรณะ และความโศก
 ชรา มรณะ และความโศกเป็นเหตุไถ่แก้อาสวะ
 อาสวะเป็นเหตุไถ่แก้อวิชชา
 สมจริงดังพระพุทธวาทะว่า

อวิชชาปัจจัย สงขารชา. สงขารปัจจัย วิญญาณ. วิญญาณปัจจัย นามรูป. นาม
 รูปปัจจัย สฬายตน์. สฬายตน์ปัจจัย ผัสโส. ผัสสปัจจัย เวทนา. เวทนาปัจจัย ตณฺหา. ตณฺหา
 ปัจจัย อุปาทาน. อุปาทานปัจจัย ภโว. ภวปัจจัย ชาติ. ชาติปัจจัย ชรามรณ. ชรา
 มรณปัจจัย โสกปริเทวทุกขโทมนสสุปายาสา สมภวนติ.^{๑๓}

สังขารย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย
 วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย
 นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย
 สฬายตนะย่อมมีเพราะนามรูปเป็นปัจจัย
 ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย
 เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย
 ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย
 อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย
 ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย
 ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย
 ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส ย่อมมีเพราะชาติเป็นปัจจัย
 โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงเหตุไถ่แก้ ชื่อว่า ปทัฏฐฐานหาระ

๕. ลักษณะหาระ

แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มีได้กล่าวไว้โดยตรง ซึ่งมีลักษณะเสมอกัน
 ธรรมที่มีลักษณะเสมอกัน หมายถึง ความเสมอเหมือนกันโดยสภาวะเหล่านี้ คือ มี
 การดำเนินไปร่วมกัน (สหจาริตา) มีหน้าที่เสมอกัน (สหกิจจตา) มีเหตุเสมอกัน (สมานเหตุตา) มี
 ผลเสมอกัน (สมานผลตา) มีอารมณ์เสมอกัน (สมานารัมมตา)

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี
 เพราะช่วยให้เข้าใจข้อความที่กล่าวไว้เพียงสั้นๆ แต่หมายรวมไปถึงสิ่งอื่นที่เกี่ยวข้องนอกจากนี้ยัง
 เป็นประโยชน์ต่อความเข้าใจแก่นธรรม และการปฏิบัติธรรม

^{๑๓} วิ.มหา. (บาลี) ๔/๓/๓.

แนวทางการสงเคราะห์

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตต์ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท แนวทางในการแสดงธรรมอื่นที่มีได้กล่าวไว้โดยตรงซึ่งมีลักษณะเสมอกัน ดังนี้

ข้อความในพระคาถานี้ แม้พระพุทธองค์จะมีได้ตรัสถึง สัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกับมหากุศลจิตข้างต้นไว้โดยตรง ก็พึงถือเอาโดยอ้อม สัมปยุตตธรรมเหล่านั้น คือ อัญญาสมาน เจตสิก ๑๓ โสภณเจตสิก ๒๕ โดยวิรตีเจตสิก ๓ และอัปปมัญญาเจตสิก ๒ เกิดขึ้นเป็นบางครั้ง บางคราวและไม่พร้อมกัน เจตสิกเหล่านี้มีสภาพเสมอกันกับมหากุศลจิตโดย-

ลักษณะ คือ มีลักษณะที่ไม่มีโทษเหมือนกับมหากุศลจิตตูปบาท

ความเป็นไปร่วมกัน โดยเกิดพร้อมกันกับจิตดังกล่าว

หน้าที่	คือ	การกำจัดอกุศล
เหตุ	คือ	โยนิโสมนสิการเป็นต้น
ผล	คือ	วิบากที่เป็นสุข
อารมณ์	คือ	อิฏฐารมณ์ที่น่าปรารถนา

สมจริงดังพระพุทธทวจนะว่า

มโนปุพฺพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา. (ขุ.ธ. ๒๕.๑.๑๕)

สภาพธรรม (คือเจตสิก) มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ.

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงธรรมที่มีสภาพเสมอกันโดยลักษณะเป็นต้นชื่อว่า ลักษณะหาระ.

๖. จตุพยุหหาระ

แนวทางการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ

รูปวิเคราะห์ (เนรุตตะ)

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าหรือพระสาวกในพระสูตรนั้นๆ (อธิปายะ)

เหตุของการแสดงธรรม (นิทานะ)

การเชื่อมโยงพระสูตรหน้าที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรหลังที่นำมาอ้างอิงเป็นสาธก โดยอรรถสนธิ = การเชื่อมโยงอรรถ พยัญชนสนธิ = การเชื่อมโยงศัพท์ เทสนาสนธิ = การเชื่อมโยงเทศนา นิตเทศสนธิ = การเชื่อมโยงนิตศ (ปุพฺพาปรสนธิ)

นอกจากนั้น ปุพฺพาปรสนธิยังเป็นการเชื่อมโยงสูตรที่กำลังกล่าวถึงกับพระสูตรอื่นหลายสูตรที่อยู่หน้าหรือหลังตามลำดับแห่งการสังคายนา หรือเป็นการเชื่อมโยงบทหน้ากับบทหลังที่อยู่ในพากย์ของพระสูตรนั้นๆ อีกด้วย

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี ทั้งในเชิงปริยัติ เพราะการศึกษาตามแนวทางนี้เป็นการเน้นความสำคัญของ ความรู้หลักภาษาและ ไวยากรณ์อย่างแตกฉาน เพื่อประโยชน์ในการเข้าใจคำสอนและการแสดงอรรถาธิบายเพิ่มเติม โดยต้องเริ่มต้นเข้าใจบทที่จะนำไปสู่ความเข้าใจรูปศัพท์และความหมายทางธรรม เมื่อเข้าใจบท

ดีแล้วก็จะเข้าใจลักษณะไวยากรณ์อื่นอีกมาก กล่าวคือจะเป็นผู้ฉลาดในอรรถ (อตถกกุศล) ในธรรม (ธมมกุศล) ในพยัญชนะคือพยางค์และพากย์ (พยุณชนกุศล) ในรูปวิเคราะห์ (นิรูปติกุศล) ในความสัมพันธ์ระหว่างเทศนา (บุพพาปรกุศล) ในเทศนา (เทศนากุศล) ในบัญญัติที่เป็นอดีต (อดีตาวจณกุศล) ในบัญญัติที่เป็นอนาคต (อนาคตตาวจณกุศล) ในบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน (ปัจจุปนนาธวจณกุศล) ในเพศหญิง (อิตถาวจณกุศล) ในเพศชาย (ปุริสธวจณกุศล) เป็นต้น

แนวทางการสงเคราะห์

แนวพิจารณาเนรุตตะ

(รูปวิเคราะห์)

บทว่า อภิตถเรถ เป็นบทอาขยาตที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้ ซึ่งนับเนื่องในบทที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้ ๖ ประการ คือ รุฬหิศัพท์ อาขยาต อุปสรรค นิบาต อาลปนะ สรรพนาม

บทว่า กลยาณ สำเร็จรูปมาจาก กลย บทหน้า + อณ ธาตุ (คติยฺ = ไป, ถึง) + ณ ปัจจัย (ในพระคามีรูปเป็นกรรม พหูพจน์ว่า กลยาณ) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กลยฺ นิโรคฺ อดติ คจจตีติ กลยาณฺ (กลยาณะ คือ สิ่งที่ยังถึงความต้งาม คือความไม่มีโรค)

บทว่า ปาปา สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + อป ธาตุ (ปาปุณเณ = ถึง) + ณ ปัจจัย (ในคามีรูปเป็นอุปาทาน เอกพจน์ว่า ปาปา) เป็นบทกิตก์ เหตุกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สตุเต อปายํ ปาเปตีติ ปापि (ปาปะ คือ สภาวะยังสัตว์ให้ถึงอบาย)

บทว่า จิตฺตํ สำเร็จรูปมาจาก จินต ธาตุ + ต ปัจจัย (ในพระคามีรูปเป็นบทกรรม เอกพจน์ว่า จิตฺตํ) เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ จินตณฺ จิตฺตํ (จิต คือการดำริ)

บทว่า ทนฺธํ สำเร็จรูปมาจาก ทธิ ธาตุ + อ ปัจจัย (ในพระคามีรูปเป็นบทกิริยาวิเสสนะ เอกพจน์ว่า ทนฺธํ) เป็นบทกิตก์ ภาวสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทนฺธณฺ ทนฺโธ (ทันธะ คือการช้ำ)

หิ ศัพท์เป็นนิบาตการณโชนตะ ตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้

บทว่า กโรโต สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + โอ ปัจจัย + อนต ปัจจัย เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า กโรตีติ กโรนต (กโรนตะ คือ ผู้ทำ)

บทว่า ปุณฺณํ สำเร็จรูปมาจาก ปุ ธาตุ + ณฺย ปัจจัย (ในพระคามีรูปเป็นบทกรรม เอกพจน์ว่า ปุณฺณํ) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน การกํ ปุณาติ โสเธตีติ ปุณฺณํ (ปุณฺณะ คือ สภาวะชำระผู้ทำตนเอง คือทำให้หมดจด)

บทว่า รมตี เป็นบทอาขยาตซึ่งเป็นบทที่ตั้งวิเคราะห์ไม่ได้

บทว่า มโน สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ + อ ปัจจัย (ในพระคามีรูปเป็นบทกัตตาว่า มโน) เป็นบทกิตก์ กัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺนํ มโน (มนะ คือ การรู้) แนวพิจารณาอธิปายะ (ความมุ่งหมาย)

ในพระคาถานี้ พระผู้มีพระภาคทรงมีความมุ่งหมายโดยปริยาย (โดยอ้อม) ดังนี้ว่า:-
“ผู้ปรารถนาความสุขในปัจจุบันภพและสัมปรายภพตลอดจนถึงความหลุดพ้น พึงรีบเร่งกระทำ
ความดี และหลีกเลี่ยงจากความชั่วเถิด”

พระคาถานี้ เป็นตัวอย่างในการหาอธิปายะซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงแฝงไว้โดย
มิได้บอกไว้ในพระคาถาโดยตรง (นิปปริยาย)

แนวพิจารณานิทานะ

(เหตุแสดงธรรม)

พระคาถานี้ จำแนกเป็นอชฌัตติกนิทาน และพาหิรนิทานดังนี้ พระมหากรุณาของ
พระพุทธเจ้าอันเป็นเหตุให้แสดงพระธรรมเทศนา ชื่อว่า อชฌัตติกนิทาน. ส่วนวัดพระเชตะวัน
เมืองสาวัดถ์ก็ดี กาลเวลาที่ตรัสพระธรรมเทศนาก็ดี ผู้แสดงธรรมคือพระพุทธเจ้าก็ดี ผู้ฟังธรรม
คือเวไนยชนผู้ฟังพระธรรมเทศนาก็ดี ชื่อว่า พาหิรนิทาน

แนวพิจารณาปุพพาปสรรณิ

(การเชื่อมโยงพระสูตร)

พระคาถานี้ คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิवारเย (พึงรีบเร่งทำความดี
และป้องกันจิตจากความชั่ว) สอดคล้องกับพระพุทธวจนะอื่นในพระไตรปิฎก เช่น

สเจ ภายเถ ทุกขสส สเจ โว ทุกขมปิยํ

มากถล ปาปํ กम्मํ อวิ วา ยทิ วา รโห.^{๑๔}

ถ้าพวกเธอกลัวความทุกข์ ถ้าความทุกข์ไม่เป็นที่
ชอบใจของพวกเธอ พวกเธออย่าทำกรรมชั่วในที่ลับและที่แจ้ง.

สพพปาปสส อกรรมํ กุสลสส อุปสมปทา

สจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทธาน สาสนํ^{๑๕}

การไม่กระทำบาปทั้งปวง การยังกุศลให้ถึงพร้อม
และการยังจิตของตนให้หมดจด ทั้งหมดเป็นคำสอน
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

โดยประการดังนี้ แนวทางในการอธิบายวิธี ๔ กลุ่ม คือ รูปวิเคราะหฺ์ ความมุ่งหมาย
เหตุของการแสดงธรรม และการเชื่อมโยงพระสูตร ชื่อว่า จตุพยุหหาระ

อาวิภูฏหาระ

แนวทางอธิบายที่แสวงหาเหตุใกล้แล้ว เวียนไปสู่ธรรมที่เสมอกันและธรรมที่ไม่เสมอกัน
(ธรรมตรงกันข้าม) การเวียนไปสู่ธรรมทั้งสองนี้เป็นหลักสำคัญของหาระนี้

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี
เพราะเป็นการเชื่อมโยงไปหาธรรมที่ตรงกันข้าม เช่น เมื่อการกล่าวถึงกุศล ก็สามารถโยงไปหา
อกุศล หรือเมื่อการกล่าวถึงอกุศล ก็สามารถโยงกลับไปที่กุศลได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพื่อให้ทราบ

^{๑๔} ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๔๔/๑๖๓.

^{๑๕} ที.มทา. (บาลี) ๑๐/๙๐/๔๓.

ความเป็นปฏิปักษ์ของกุศลและอกุศล ซึ่งจะนำไปสู่ความเข้าใจพระพุทธรูปจนได้อย่างชัดเจน และเป็นแนวทางในปฏิบัติธรรมได้อย่างถูกต้อง

ความจริงแล้วแนวทางนี้เสนอวิธีแก้ปัญหามาตามอริยสัจ ๔ กล่าวคือ เริ่มต้นด้วยการหาที่มาของปัญหาและสาเหตุของเหตุอันนั้นไปตามลำดับ จนกระทั่งรู้ถึงต้นเหตุของปัญหา หลังจากนั้นก็หาวิธีแก้ ซึ่งเริ่มจากการแก้ต้นเหตุของปัญหาอันขึ้นไปตามลำดับทีละขั้นตอนจนกระทั่งสามารถแก้ปัญหาก็กำลังเผชิญได้

ตัวอย่างเช่น เมื่อกล่าวถึงทุกข์ ก็ควรเริ่มหาสาเหตุที่ทำให้ถึงทุกข์เป็นลำดับแรกจะพบสาเหตุ ๒ อย่างคือ ตัณหา และ อวิชชา เมื่อพิจารณาต่อไปจะพบว่า สาเหตุที่ทำให้เกิดตัณหา คือ อินทรีย์รูป ๕ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย) และสาเหตุที่ทำให้เกิดอวิชชา คือ มนินทรีย์ (ใจ) จากนั้นจะพบว่าวิธีแก้ปัญหारेื่องอินทรีย์รูป ๕ คือ สมภาติ เมื่อแก้อินทรีย์รูปได้ก็ตัดปัญหาเรื่องตัณหาที่จะนำไปสู่การตัดปัญหาเรื่องทุกข์ ส่วนมนินทรีย์นั้นแก้ปัญหาได้ด้วยวิปัสสนา เมื่อควบคุมมโนอินทรีย์ได้ ก็ขจัดปัญหาอวิชชาอันจะนำไปสู่การแก้ปัญหาคืออีกทางหนึ่ง

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... คำว่า กลยาณ (ความดี) หมายถึง กุศลกรรมบถ ๑๐ ในขณะที่บำเพ็ญโลกียกุศล อันได้แก่

กายสุจริต ๓ คือ การไม่ปลงจากชีวิต การไม่ถือเอาของที่เขามิได้ให้ การไม่ประพฤติมิชอบในกาม.

วจีสุจริต ๔ คือ การไม่พูดเท็จ การไม่พูดให้เขาแตกแยกกัน การไม่พูดคำวา การไม่พูดไร้ประโยชน์

มโนสุจริต ๓ คือ ความไม่ละโมภ ความไม่ปองร้าย และ ความเห็นชอบ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า กลยาณ (ความดี) ในพระคาถานี้ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ ในขณะที่เจริญวิปัสสนาภาวนา จำแนกเป็น

สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ คือ ปัญญาเจตสิก

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ คือ วิตกเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต

สัมมาวาจา ความกล่าวชอบ คือ สัมมาวาจาเจตสิก

สัมมากัมมันตะ การกระทำชอบ คือ สัมมากัมมันตเจตสิก

สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบ คือ สัมมาอาชีวะเจตสิก

สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ คือ วิริยเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต

สัมมาสติ ความระลึกชอบ คือ สติเจตสิก

สัมมาสมาธิ ความตั้งมั่นชอบ คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดร่วมกับโสภณเจตสิกในกุศลจิต

ความดีที่กล่าวมานี้มีเหตุใกล้ตามลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยปริยาย คือ โยนิโสมนสิการ การคบหาสัตบุรุษ การอยู่ในสถานที่เหมาะสม และการได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน นอกจากนี้ ความดีนั้นยังมีผลที่เสมอกันซึ่งตรัสไว้โดยปริยาย คือ การคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมให้ได้ผลดีในปัจจุบันภพ สัมปรายภพ ตลอดจนถึงการบรรลุพระนิพพานในที่สุด ดังมีข้อความกล่าวไว้ว่า

สุโข วิชาโก ปุณฺณานํ อธิปฺปาโย จ อิชฺหมติ
 ขิปฺปญฺจ ปรมํ สนนฺตี นิพฺพานมธิคฺจฉติ.^{๑๖}

ผลของบุญนำสุขมาให้ และความปรารถนาย่อม
 สำเร็จ ด้วยอำนาจแห่งบุญนั้น บุคคลย่อมสามารถ
 บรรลุพระนิพพาน อันเป็นแดน สงบยิ่งโดยพลัน.

มา ภิกฺขเว ปญฺญํ ภายิตฺถ.

สุขสฺเสตํ อธิวจนํ อิกฺกุสฺส กนฺตสฺส ปิยสฺส มนาปสฺส.^{๑๗}

ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย
 คำว่า บุญ นี้เป็นชื่อของความสุขที่น่าปรารถนายินดีพอใจ
 ฌมโม หเว รกฺขติ ฌมฺมจาริ

ฉตฺตํ มหนฺติ ยถ วสฺสกาเล

เอसानิสฺโส ฌมฺเม สุจิณฺเณ

น ทุคฺคตี คจฺฉติ ฌมฺมจาริติ.

ธรรมย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมโดยแท้ ดุจร่มใหญ่ใน

ฤดูฝน ชื่อนี้เป็นอันสงสในธรรมที่ประพฤติดีแล้ว

ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่อุคติ

คำว่า ปาปา (ความชั่ว) หมายถึง อกุศลกรรมบถ ๑๐ อันได้แก่

กายทุจริต ๓ คือ การปลงชีวิต การถือเอาของที่เขามิได้ให้ การประพฤติมิชอบในกาม

วจีทุจริต ๔ คือ การพูดเท็จ การพูดให้เขาแตกแยกกัน การพูดด่าว่า การพูดไร้

ประโยชน์

มโนทุจริต ๓ คือ ความละโมภ ความปองร้าย และความเห็นผิด

อีกนัยหนึ่ง หมายถึง มิจฉัตตธรรม ๘ อย่าง คือ

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด คือ ทิฏฐิเจตสิก

มิจฉาสังกัปปะ ความตำหนิต คือ วิตกเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก

มิจฉาวาจา ความกล่าวผิด คือ อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวกับวจีทุจริต

มิจฉากัมมันตะ การกระทำผิด คือ อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวกับกายทุจริต

มิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพผิด คือ อกุศลจิตตูปบาทที่เกี่ยวกับการเลี้ยงชีพในทางที่ผิด

มิจฉาวายามะ ความเพียรผิด คือ วิริยเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก

มิจฉาสติ ความระลึกผิด คือ อกุศลจิตตูปบาทที่มีสัญญาเป็นประธานในการ

ระลึก สิ่งที่ไม่ดีต่างๆ

มิจฉาสมาธิ ความตั้งมั่นผิด คือ เอกัคคตาเจตสิกที่เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก

^{๑๖} เปฏฺโง. ๓๓๙.

^{๑๗} ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๒๒/๒๔๖.

ความชั่วที่กล่าวมานี้มีเหตุใกล้ตามลำดับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้โดยปริยาย คือ อโยนิ
โสมนสิการ การไม่คบหาสัตบุรุษ การอยู่ในสถานที่ไม่เหมาะสม และการมิได้สั่งสมบารมีไว้ในภพ
ก่อน นอกจากนี้ ความชั่วนั้นมีผลที่เสมอกันซึ่งตรัสไว้โดยปริยายคือการตำหนิตนเอง การตำหนิ
ของผู้อื่น การต้องอาญา และการเกิดในทุคติภูมิ ดังพุทธวจนะว่า

อตถชนโน โลโภ โลโภ จิตตบปโกธโน
ภยมนตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฌติ.^{๑๘}

ความโลภก่อให้เกิดโทษ ความโลภทำร้ายจิตใจ ภัย
ย่อมเกิดขึ้นในระหว่าง แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็นภัยนั้น.

อตถชนโน โภโส โภโส จิตตบปโกธโน
ภยมนตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฌติ.^{๑๙}

ความโกรธก่อให้เกิดโทษ ความโกรธทำร้ายจิตใจ
ภัย ย่อมเกิดขึ้นในระหว่าง แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็น
ภัยนั้น.

อตถชนโน โมโหโมโห จิตตบปโกธโน
ภยมนตรโต ชาตํ ตํ ชโน นาวพุชฌติ.^{๒๐}

ความหลงก่อให้เกิดโทษ ความหลงทำร้ายจิตใจ ภัย
ย่อมเกิดขึ้นในระหว่าง แต่ชนทั่วไปไม่รู้เห็นภัยนั้น.

ฉนทา โทสา ภยา โมหา โย ธมมํ อตีวตตติ
นีหียติ ตสส ยโส กาสปกฺเขว จนฺทิมมา.^{๒๑}

บุคคลใด ย่อมล่วงธรรม (ย่อมลำเอียง) ด้วยความรัก
ด้วยความโกรธ ด้วยความกลัว หรือด้วยความหลง
เกียรติศักดิ์ ของเขา ย่อมเสื่อมไปเหมือนพระจันทร์
ในกาฬปักษ์ ฉะนั้น.

โจโร ยถา สนฺธิมุเข คหิโต
สภมฺมฺนา หณฺณติ พชฺฌเต จ
เอวํ อโย เปจฺจ ปชา ปรตถ
สภมฺมฺนา หณฺณติ พชฺฌเต.

โจรที่ถูกจับตัวได้ในช่องที่โจรจัดออก (จับได้คาน้ำ
คาเขา) ย่อมถูก เบียดเบียนจองจำด้วยกรรมของตน

^{๑๘} พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๕.

^{๑๙} พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๕.

^{๒๐} พุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๘/๓๐๕.

^{๒๑} อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๑๗/๒๑.

ฉันทไศ เหล่าสัตว์ ย่อมถูกเบียดเบียนจงจำด้วยกรรม
ของตนในภพอื่น ฉันทัน.

ผู้เจริญสติกำหนดรู้สภาวะธรรมที่เป็นปัจจุบันอารมณ์ในขณะที่ฟังธรรม จิตว่าเจริญ
วิปัสสนาด้วยการรับแรงกระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ทั้งข่มตัณหาและอวิชชาใน
ขณะเดียวกัน เพราะไม่ยินดีในอารมณ์ ๖ และรู้แจ้งสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เมื่อตัณหาถูก
ข่มไว้ได้ย่อมเป็นการข่มอุปาทานทั้ง ๒ คือ กามอุปาทาน และสัสสปัตตูปาทาน ครั้นอวิชชาถูกข่ม
ไว้ได้ย่อมเป็นการข่มอุปาทานทั้ง ๒ คือ ทิฏฐูปาทาน และอัตตวาหูปาทาน

โดยประการดังนี้ แนวทางในการอธิบายด้วยการเวียนไปหาธรรมที่เสมอกันและธรรม
ที่ไม่เสมอกัน (ธรรมตรงกันข้าม) ชื่อว่า อาวัฏฏหาระ

๘. วิภัตติหาระ

แนวทางในจำแนกข้อความในพระพุทธรพจน์ออกเป็น ๕ อย่าง คือ สภาวะธรรมที่
ตรงกันข้าม เหตุใกล้ ภูมิ ความเป็นธรรมทั่วไป และความเป็นธรรมไม่ทั่วไป

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงรับแรงทำความดีและป้องกันจิต
จากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท มีลักษณะการจำแนกดังนี้

จำแนกโดยธรรม จิตดังกล่าวเกิดขึ้นทั่วไปเสมอกับกุศลจิตที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้ง
ปวง และมีในบุคคลทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคล แต่เป็นกุศลจิตเฉพาะอย่างเกิดขึ้นกับผู้
สดับพระธรรมเทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน และมีในบุคคลเฉพาะคนว่าเป็นกุศลจิต
ที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวะปัจจุบันแล้วได้บรรลुरुธรรมขณะฟังธรรม

จำแนกโดยเหตุใกล้ เหตุใกล้ของจิตข้างต้นคือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เหตุใกล้
เหล่านั้นเกิดทั่วไปเสมอกับโยนิโสมนสิการเป็นต้นที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวง และมีในบุคคล
ทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคล แต่เป็นเหตุใกล้เฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นกับผู้สดับพระธรรม
เทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน และมีในบุคคลเฉพาะตนว่าเป็นเหตุใกล้ที่เกิดขึ้นกับ
บุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวะปัจจุบันแล้วได้บรรลुरुธรรมในขณะฟังธรรม

จำแนกโดยภูมิ จิตข้างต้นเป็นกามภูมิและปุถุชนภูมิ จิตเหล่านั้นเกิดทั่วไปเสมอกับ
ภูมิที่เกิดขึ้นแก่เหล่าสัตว์ทั้งปวง และมีบุคคลทั่วไปคือปุถุชนและพระเสกขบุคคลแต่เป็นภูมิ แต่
เป็นภูมิเฉพาะอย่างที่เกิดขึ้นกับผู้สดับพระธรรมเทศนานี้แล้วกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน และมี
บุคคลเฉพาะคนว่าเป็นภูมิที่เกิดขึ้นกับบุคคลนั้นผู้กำหนดรู้สภาวะปัจจุบันแล้วได้บรรลुरुธรรม
ในขณะฟังธรรม

โดยประการดังนี้ แนวทางในการจำแนกสภาวะธรรม เหตุใกล้ และภูมิ โดยทั่วไป และ
ไม่ทั่วไป ชื่อว่า วิภัตติหาระ

๙. ปริวัตตนหาระ

แนวทางในการเปลี่ยนไปตรงกันข้าม โดยเป็นการนำเสนอเนื้อหาหรือความคิดที่
ตรงกันข้ามกับเรื่องที่ต้องการจะอธิบาย

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี เพราะทำให้ผู้ศึกษามีความคิดกว้างไกลออกไป อันจะเอื้อให้เข้าใจสภาวะธรรมตามความเป็นจริงอย่างสมบูรณ์ เช่น ในพระสูตรกล่าวถึงเรื่องกุศล ผู้อธิบายธรรมก็ควรอธิบายเรื่องอกุศลด้วย เพื่อช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจเนื้อความได้อย่างชัดเจน

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท มีลักษณะการจำแนกดังนี้

มหากุศลจิตตูปบาทดังกล่าวนี้มีเหตุใกล้คือโยนิโสมนสิการเป็นต้น เมื่อ มหากุศลจิตตูปบาทและเหตุใกล้เหล่านั้นบังเกิดขึ้นในกระแสจิตของผู้กระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว อกุศลธรรมที่ตรงกันข้ามกันคือความไม่ศรัทธา (อัสทธิยะ) ความประมาท (ปมาท) ความเกียจคร้าน (โกสัชชะ) ความริษยา (อิสสา) และความตระหนี่ (มัจฉริยะ) เป็นต้นพร้อมทั้งเหตุของอกุศลดังกล่าวคือโยนิโสมนสิการเป็นต้น และผลของกุศลเหล่านั้นคือภัยในปัจจุบันและสังสารวัฏย่อมอันตรธานไป ส่วนผลของกุศลที่นำสุขมาให้ในปัจจุบันและสังสารวัฏย่อมเจริญเพิ่มพูนตามลำดับ

มีข้อสังเกตว่า แนวทางเสนอเนื้อหาหรือความคิดที่ตรงกันข้ามนี้ เป็นวิธีที่พระพุทธองค์และพระสาวกใช้ในการสอนธรรมเสมอ ในมัชฌิมนิกาย มหาจัตตารีสกสูตร พุทธองค์ทรงอธิบายธรรมที่เป็นกุศล ๒๐ ชนิดและธรรมที่เป็นอกุศล ๒๐ ชนิด ในตอนท้ายได้อธิบายถึงความสำคัญของการเข้าใจธรรมะทั้งสองด้านซึ่งตรงกันข้ามกัน เพื่อประโยชน์ในการบรรลุธรรม เพราะทำให้แบ่งแยกได้ว่า สิ่งใดถูกควรสรรเสริญ สิ่งใดผิดควรตำหนิ มิฉะนั้นแล้ว อาจถือผิดได้ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

โย ทิ โภจิจิ ภิกขเว สมโณ วา พราหมโณ วา อิมํ มหาจัตตารีสกํ ฌมมปริยาโย ครหิตัพพํ ปฏิกโกสิตัพพํ มณเฑยย. ตสส ทิฏฐเจว ฌมเม ทส สหธมมิกา วาทานูวาทา คารยหํ ฐานํ อาคจจนติ สมมาทิฏฐี เจ ภวํ ครหติ. เย จ มิฉนาทิฏฐี สมณพราหมณา เต โภโต ปุชชา, เต โภโต ปลัสสา.^{๒๒}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่ง พึงสำคัญที่จะ ตีเตียนคัดค้านธรรมเทศนาซึ่งมหาจัตตารีสกนี้ การพูดและการพูดตามที่ ปรากฏในปัจจุบันอันชอบ ด้วยเหตุ ๑๐ อย่างของสมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้น ย่อมถึงฐานะน่าตำหนิในปัจจุบันโดยแท้ ถ้าใครตีเตียนสัมมาทิฏฐิ ขาก็ต้องบูชาสรรเสริญสมณะพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิผิด” เววจนหาระ

แนวทางในการแสดงคำไวพจน์ หรือคำพ้องความ คือคำที่มีความหมายอย่างเดียวกัน จัดอยู่ในกลุ่มเรื่องคล้ายคลึงกัน เช่น จิต มโน วิญญาน หรือเป็นคำที่อาจใช้แทนกันได้ โดยเป็นคำที่แยกแยะคุณลักษณะแตกต่างกันออกไป เช่น คำว่า อสังขตะ อนัตตา อนาสวะ สัจจะ อมตะ ปณีตะ คัมภีระ ถือว่าเป็นคำไวพจน์ของพระนิพพานเป็นต้น ดังนั้นการศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จึงมีประโยชน์ ดังนี้

^{๒๒} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๓/๑๒๔.

เพื่อให้บุคคลบางคนเข้าใจข้อความนั้นในเวลาแสดงธรรมและในเวลาอื่นที่ผู้ฟังธรรม
นึกทบทวน

เพื่อให้คนที่มีจิตฟุ้งซ่านคิดเรื่องอื่นในขณะที่ฟังธรรมได้เข้าใจเนื้อความด้วยปริยายอื่น
เพื่อให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดรู้เนื้อความของพระธรรมเทศนา
เพื่อหลีกเลี่ยงการตำริเนื้อความอื่น เพราะเนื้อความจำนวนมากมีศัพท์ เหมือนกัน
เพื่อแสดงเนื้อความนั้นๆ ด้วยความหมายรู้นั้นๆ จำนวนมากเหมือนข้อความที่พบใน

คัมภีร์นิฆนฺฑ (อภิธานปทีปิกา)

เพื่อให้ผู้แสดงธรรมสามารถแสดงให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย

เพื่อแสดงการบรรลุธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุตติปฏิสัมภิทา

เพื่อบ่มเมล็ดพันธ์แห่งปฏิสัมภิทาญาณทั้งสองนั้น

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... (พึงรีบเร่งกระทำความดี) มีแนวทางใน
การแสดงคำไวพจน์ดังนี้

บทว่า อภิตถเรถ มีคำไวพจน์ คือ ตูริตฺ กเรยยาถ

บทว่า กลยาณ มีคำไวพจน์ คือ กุสเล, สุขเต, สุขเก, ปุณฺณเว

บทว่า ปาปา มีคำไวพจน์ คือ กิพฺพิสา, เวรา, อฆา, ทุจฺจริตา, ทุกฺกฺภา, อปุณฺณา, อกุ
สลา, กณฺหา, กุสฺสา, ทฺริตา, อาคฺุโต

บทว่า จิตฺตํ มีคำไวพจน์ คือ เจตฺ, มนฺ, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ.

บทว่า นิวารเย มีคำไวพจน์ คือ ปฏิเสธเยย, ปฏิเสธเย, นิเสธเยย, ปฏิพาเหยย

บทว่า ทนฺธํ มีคำไวพจน์ คือ อเวคํ

บทว่า กโรโต มีคำไวพจน์ คือ สมฺภูจฺจาปกโต, อุปฺปาทกโต, สฺมาเสวโต

บทว่า ปุณฺณํ มีคำไวพจน์ คือ กุสลํ, สุขตํ, สุขกํ

บทว่า ปาปสฺมี มีคำไวพจน์ คือ กิพฺพิสฺมี, เวรสฺมี, อฆสฺมี, ทุจฺจริตสฺมี, ทุก
กฺกฺสฺมี, อปุณฺณสฺมี, อกุสฺลสฺมี, กณฺหสฺมี, กุสฺสฺมี, ทฺริตสฺมี, อาคฺุสฺมี

บทว่า รมตี มีคำไวพจน์ คือ อภิรมตี, อภินนฺทตี, อานนฺทตี, ปโมทตี, ตุสฺสตี

บทว่า มโน มีคำไวพจน์ คือ จิตฺตํ, เจโต, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ,

๑๑.บัญญัติหาระ

แนวทางในการแสดงบัญญัติต่างๆ ตามสมควรแก่ข้อความนั้น ๆ

แนวทางนี้เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจเป็นอย่างดีแล้ว จะสามารถวิเคราะห์ความหมายของคำ
หรือข้อความด้วยการอธิบายความหมายที่น่าจะเป็นไปได้อย่างละเอียดทุกแง่มุม ลักษณะนี้ตรงกับ
การอธิบายขยายความอย่างละเอียดซึ่งพระอรรถกถาจารย์นิยมใช้ เช่นเมื่อกล่าวถึงเรื่องทุกข์
ก็อาจอธิบายกว้างออกไปถึงธรรมชาติของขันธ ๕ เป็นต้น

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตฺตํ นิวารยา (พึงรีบ เร่งกระทำความดี และ
ป้องกันจิตจากความชั่ว) จำแนกออกเป็นบัญญัติ ๒ อย่าง คือ

๑. สัททบัญญัติ บัญญัติที่แสดงให้รู้ด้วยเสียง หมายถึง มนสาววตถาปิตสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่กำหนดไว้ด้วยจิตก่อนจะพูด วจีเภทสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่เปล่งเสียงพูดให้ผู้อื่นได้ยิน นามสัททบัญญัติ สัททบัญญัติที่แสดงชื่อซึ่งเป็นอารมณ์ของ มโนทวารวิถีแห่งผู้ฟังที่รับรู้ชื่อ

๒. อตถบัญญัติ บัญญัติที่แสดงให้รู้ด้วยความหมาย หมายถึง นิกเขปบัญญัติ บัญญัติตั้งไว้ ซึ่งในที่นี้เป็นการตั้งความรู้ให้เกิดแก่ผู้ฟังว่า ฟังรับเร่งกระทำความดี และป้องกันจิต จากความชั่ว

ปภวบัญญัติ บัญญัติแสดงเบื้องต้น คือการแสดงเบื้องต้นของคุณธรรมอันหมดจด ตัชชาบัญญัติ บัญญัติแสดงสภาวะที่มีจริง คือ การแสดงสภาวะของกุศลที่มีจริงคือ ลักษณะที่ไม่มีโทษและให้ผลเป็นความสุข

อุปาทาบัญญัติ บัญญัติอาศัยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ การอาศัยคุณลักษณะอันหมดจดของกุศล ธรรม

สมุหบัญญัติ บัญญัติแสดงกลุ่ม คือ การแสดงกลุ่มธรรมที่เป็นกุศลอันหมดจด สันตติบัญญัติ บัญญัติแสดงการสืบเนื่อง คือ การสืบเนื่องของมหากุศลชวนจิตที่เป็นญาณสัมปยุตต์ที่เกิดขึ้น

อตถบัญญัติ บัญญัติแสดงข้อความ คือ การแสดงข้อความว่า ฟังรับเร่งกระทำความดีและป้องกันจิตจากความชั่ว

สังเกตบัญญัติ บัญญัติแสดงสิ่งที่มีหมายรู้กันทางโลก คือ การแสดงคุณธรรมอันหมดจดที่มีหมายรู้กันทางโลกโดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงบัญญัติ ชื่อว่า บัญญัติติหาระ

๑๒. โอตระนหาระ

แนวทางในการหยั่งลงสู่ชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท การศึกษาพระสูตรแนวทางนี้ จะอำนวยประโยชน์ให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดีทั้งในเชิงปริยัติและปฏิบัติ เพราะความเข้าใจธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียดลึกถึงแก่น ถึงขั้นที่สามารถสังเคราะห์เป็นชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทได้นั้น จะนำไปสู่ความเข้าใจหลักของพุทธธรรมอื่นๆ ได้ทั้งหมด

คำว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย (ฟังรับเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรมคือมหากุศลจิตตูปบาท มีลักษณะการสังเคราะห์เป็นชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท ดังนี้ :-

ชั้น ๕

เวทนาเจตสิกในมหากุศลจิตตูปบาทข้างต้น ชื่อว่า เวทนาชั้น

สัญญาเจตสิก ชื่อว่า สัญญาชั้น

เจตสิกอื่นจากเวทนาและสัญญา ชื่อว่า สังขารชั้น

มหากุศลจิต ชื่อว่า วิญญาณชั้น

บทว่า อภิตถเรถ (รับแรงทำ), นิवारเย (พึงป้องกัน) จัดเป็นกายวิญญูติ และวจวิญญูติ
 หนึ่ง วิญญูติทั้งสองนั้น มีที่อาศัยคือมหาภูตรูป ๔, มหาภูตรูป ๔ ชื่อว่ารูปชั้น

อายตนะ ๑๒

มหากุศลจิต ชื่อว่า มนายตนะ

เจตสิก ๓๘ ดวงที่ประกอบตามสมควร ชื่อว่า ธรรมายตนะ

ธาตุ ๑๘

มหากุศลจิต ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ

เจตสิก ๓๘ ดวง ชื่อว่า ธรรมธาตุ

อินทรีย์ ๒๒

เวทนาเจตสิกในมหากุศลโสมนัส ๔ ชื่อว่า โสมนัสสินทรีย์

เวทนาเจตสิกในมหากุศลอุเบกขา ๔ ชื่อว่า อุเบกขินทรีย์

ชีวิตินทรีย์เจตสิก ชื่อว่า ชีวิตินทรีย์

มหากุศลจิต ๘ ชื่อว่า มนินทรีย์

ศรัทธาเจตสิก ชื่อว่า ศัทธินทรีย์

วิริยเจตสิก ชื่อว่า วิริยินทรีย์

สติเจตสิก ชื่อว่า สตินทรีย์

เอกัคคตาเจตสิก ชื่อว่า สมาธินทรีย์

ปัญญาเจตสิก ชื่อว่า ปัญญินทรีย์

ปฏิจจสมุปบาท (อนุโลม নয়)

เจตนาเจตสิกในมหากุศลจิตตูปบาท ชื่อว่า สังขาร

เหตุของสังขาร คือ อวิชชา สังขารทั้งหลายย่อมมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย

วิญญาณย่อมมีเพราะสังขารเป็นปัจจัย

นามรูปย่อมมีเพราะวิญญาณเป็นปัจจัย

สฬายตนะย่อมมีเพราะมีรูปเป็นปัจจัย

ผัสสะย่อมมีเพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย

เวทนาย่อมมีเพราะผัสสะเป็นปัจจัย

ตัณหาย่อมมีเพราะเวทนาเป็นปัจจัย

อุปาทานย่อมมีเพราะตัณหาเป็นปัจจัย

ภพย่อมมีเพราะอุปาทานเป็นปัจจัย

ชาติย่อมมีเพราะภพเป็นปัจจัย

ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมมีเพราะมีชาติเป็นปัจจัย

ปฏิจจสมุปบาท (ปฏิโลม নয়)

ปัญญาเจตสิกในมหากุศลจิตตูปบาท จัดเป็นวิชา

เมื่อวิชชาเกิด อวิชชาย่อมดับไป

สังขารย่อมดับเพราะอวิชชาดับ
 วิญญาณย่อมดับเพราะสังขารดับ
 นามรูปย่อมดับเพราะวิญญาณดับ
 สฬายตนะย่อมดับเพราะนามรูปดับ
 ผัสสะย่อมดับเพราะสฬายตนะดับ
 เวทนาย่อมดับเพราะผัสสะดับ
 ตัณหาย่อมดับเพราะเวทนายดับ
 อุปาทานย่อมดับเพราะตัณหาดับ
 ภพย่อมดับเพราะอุปาทานดับ
 ชาตีย่อมดับเพราะภพดับ
 ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายส ย่อมดับเพราะชาติดับ
 สมจริงดังพระพุทธพจน์ว่า

อวิชชายุ เตวว อเสสวिरาคนิโรธา สงขารนิโรโธ สงขารนิโรชา วิญญาณนิโรโธ วิญญา
 ณนิโรธา นามรูปนิโรโธ. นามรูปนิโรธา สฬายตนิโรโธ. สฬายตนิโรธา ผสสนิโรโธ. ผสสนิ
 โรธา เวทนานิโรโธ. เวทนานิโรธา. ตณฺหานิโรโธ. ตณฺหานิโรธา อุปาทานนิโรโธ. อุปาทานนิโรธา
 ภวนิโรโธ. ภวนิโรธา ชาตินิโรโธ. ชาตินิโรธา ชรามรณํ โสกปริเทวทุกฺข โทมนสฺสุปายาสา นิ
 รุชณฺนติ^{๒๓}

ความดับสังขารย่อมมีเพราะการดับสูญแห่งอวิชชาด้วยหัตมรรค ความดับวิญญาณ
 ย่อมมีเพราะการดับสังขาร ความดับนามรูปย่อมมีเพราะการดับวิญญาณ ความดับสฬายตนะ
 ย่อมมีเพราะการนามรูป ความดับผัสสะย่อมมีเพราะการดับสฬายตนะ ความดับชาตีย่อมมี
 เพราะการดับภพ ความดับชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาส ย่อมมีเพราะ
 การดับชาติ

มีข้อสังเกตว่า แนวทางในการหยั่งลงขันธเป็นต้นนี้เป็นวิธีที่พระพุทธองค์ใช้ในการ
 สอนธรรมเสมอ ด้วยเหตุว่า ความเข้าใจธรรมะเรื่องใดเรื่องหนึ่งอย่างละเอียดถึงแก่น จะนำไปสู่
 ความเข้าใจธรรมอื่น ๆ ได้ทั้งหมด โดยเน้นความเข้าใจสภาวะธรรมเรื่องขันธเป็นต้น

ความจริงแล้วพระสูตรเป็นบุคคลาธิษฐานเทศนา คือ เทศนาที่มีบุคคลเป็นที่ตั้ง จึง
 อาจทำให้ไม่พบองค์ธรรมโดยตรง แต่เมื่อจำแนกองค์ธรรมตามสมควรแล้วแจกแจงเป็นขันธและ
 อายตนะเป็นต้นตามโอตรณหาระนี้ ก็จะทำให้เข้าใจหลักธรรมที่พระบรมศาสดาทรงแสดงเป็น
 บุคคลาธิษฐานนั้นได้อย่างชัดเจน

ความเข้าใจเรื่องขันธเป็นต้นนี้เป็นสิ่งสำคัญมาก เมื่อผู้ฟังธรรมเทศนาด้วยพระคาถา
 ว่า อภิตถเรถ กลยาณ... ได้ทราบถึงขันธเป็นต้นเช่นนี้ แล้วเจริญวิปัสสนากำหนดรู้ขันธเป็นต้นที่
 ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของขันธเป็นต้น

^{๒๓} วิ.มหา. (บาลี) ๔/๓/๓.

แล้ว ย่อมไม่ยินดีและยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกกว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ ก็จะสามารถบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล

สมัยก่อนบุคคลที่ฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมได้ ก็เพราะว่าสามารถเข้าใจองค์ธรรมแล้ว จำแนกเป็นขั้นเป็นต้นได้ จึงทราบว่าจะธรรมอย่างไร ควรกำหนดรู้ ธรรมอย่างไร ควรละ ธรรมอย่างไร ควรกระทำให้แจ้ง และธรรมอย่างไร ควรอบรมให้เกิดขึ้น แล้วกำหนดรู้ขั้น ๕ จึงบรรลุธรรมพิเศษได้ เช่น คาถาที่พระอัสสชิแสดงแก่อุปติสสมาณพว่า

เย ธมมา เหตุปภวา เตสํ ตถาคโต อาห
เตสญจ โย นิโรธ เอวาทิ มหาสมโณ.

ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุของธรรม
เหล่านั้นและตรัสความดับไปของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะทรง
มีวาตะเช่นนี้.

คำว่า “ธรรมเหล่าใดมีเหตุเป็นแดนเกิด” คือ ขั้น ๕ ซึ่งเกิดจากตัณหา แม้พระอัสสชิจะมีได้ระบุว่าธรรมดังกล่าวคืออะไร และเหตุเกิดคืออะไร แต่อุปติสสมาณพก็เข้าใจว่าธรรมดังกล่าวคือขั้น ๕ และเหตุเกิดคือตัณหา เพราะสมมุติบัญญัติตามหลักภาษาสันสกฤตถือว่าเป็นสิ่งที่ไม่เป็นเบื้องต้น เนื่องจากเป็นบัญญัติของคนสมัยก่อนสืบทอดกันมาจึงถือว่าไม่มีเหตุเกิดแต่อย่างใด ดังนั้น สิ่งที่มีเหตุเกิดก็คือปรมาัตถธรรมหรือสภาวะธรรมที่เป็นขั้น ๕ นั่นเอง อันมีเหตุเกิดคือตัณหาที่เป็นความทะยานอยาก ในอารมณ์ที่พบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

คำว่า “ความดับของธรรมเหล่านั้น” คือความดับของขั้น ๕ นั่นเอง

อนึ่ง ขั้น ๕ เป็นปริยญาธรรม คือ ธรรมที่ควรกำหนดรู้ ตัณหา เป็นปหัตตัพพรหม คือธรรมที่ควรละ ความดับของขั้นเป็นสังฆิกัตตัพพรหม คือ ธรรมที่ควรทำให้แจ้ง อุปติสสมาณพ เข้าใจข้อความเหล่านี้ได้ ด้วยปัญญาของตนที่สั่งสมมาตั้งแต่อดีตชาติ อีกทั้งยังเข้าใจแนวทางในการเจริญวิปัสสนาที่เป็นอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่เรียกว่า ภาเวตตัพพรหม คือ ธรรมที่ควรอบรม จะเห็นได้ว่า อุปติสสมาณพเข้าใจขั้น ๕ เป็นต้นตามความเป็นจริงในเวลานี้แล้ว ได้เจริญสติกำหนดรู้ขั้น ๕ ที่ปรากฏชัดใน ปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง แล้วบรรลุโสดาปัตติมรรคเมื่อฟังคาถาจบ

อีกนัยหนึ่ง พระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... นี้ มีองค์ธรรมโดยตรงคือมหากุศล จิตตูปบาท สงเคราะห์เป็นขั้น आयตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจจสมุพบาทดังที่ได้แสดงมาแล้ว ขั้นเป็นต้นดังกล่าวนี้เมื่อว่าโดยย่อแล้วได้แก่ รูปนาม นั่นเองอันจัดเป็นวิปัสสนาภูมิ (ที่เกิดของวิปัสสนา)

รูปนามดังกล่าวจัดว่าเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา หรือเป็นกรรมฐานของวิปัสสนา หรือเป็นธรรมที่อบรมเพื่อให้เกิดปัญญา

เมื่อผู้ฟังพระธรรมเทศนาที่แสดงถึงรูปนามได้ทราบเช่นนี้แล้ว เจริญวิปัสสนากำหนดรู้รูปนามที่ปรากฏชัดในปัจจุบันขณะตามความเป็นจริง หยั่งเห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูป

นามนั้น ย่อมไม่ยินดีและ ยึดมั่นสิ่งใดสิ่งหนึ่งในโลกกว่าเที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ก็จะบรรลุธรรมได้ ดังเช่นคาถาที่พุทธองค์ตรัสแก่สันตติมหาอำมาตย์ว่า

ยํ ปุพฺเพ ตํ วิโสเสหิ ปจฺฉา เต มาหุ กิณฺจนํ
มฺขณฺเ เจ โน คฺhesฺสสิ อุปฺสนโต จริสฺสสิ.

เธอจงทำกิเลสในอดีตให้เหือดแห้ง กิเลสในอนาคต อย่าได้มีแก่เธอ
ถ้าเธอไม่ยึดมั่นรูปนามปัจจุบัน ก็จัก เป็นผู้สงบอยู่ได้.

คำว่า “เธอจงทำกิเลสในอดีตให้เหือดแห้ง หมายความว่า กิเลสย่อมเกิดจากการระลึกถึงเรื่องอดีตที่เคยเห็น ได้ยิน สัมผัสหรือรู้ทางใจ และบุคคลควรรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเพื่อมิให้กิเลสดังกล่าวเกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อบุคคลระลึกถึงสภาวะธรรมปัจจุบันอยู่เขาไม่อาจคิดถึงอดีตได้ เพราะจิต รับรู้อารมณ์เดียวในขณะเดี๋ยวนั้น และกิเลสที่เกิดจากการคิดถึงอดีตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้ แม้ในขณะที่หวนระลึกอดีตก็ควรกำหนดรู้จิต ที่คิดฟุ้งซ่านไปด้วย

คำว่า “กิเลสในอนาคตอย่าได้มีแก่เธอ” หมายความว่า กิเลสมีความปรารถนาและความวิตกกังวลเป็นต้น ย่อมเกิดจากการคิดถึงเรื่องอนาคต บุคคลควรรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบันเพื่อมิให้กิเลสดังกล่าวเกิดขึ้น กล่าวคือ เมื่อบุคคลกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันอยู่ เขาไม่อาจคิดถึงอนาคตได้ และ กิเลสที่เกิดจากการคิดถึงอนาคตก็เกิดขึ้นไม่ได้ นอกจากนี้แม้ในขณะที่หวนระลึกถึงอนาคตก็ควรกำหนดรู้จิตที่คิดฟุ้งซ่านไปด้วย คำว่า “ถ้าเธอไม่ยึดมั่นรูปนามปัจจุบัน” หมายความว่า บุคคลพึง เจริญสติระลึกถึงสภาวะธรรมปัจจุบันว่าเป็นเพียงรูปนาม ไม่ใช่บุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี เพื่อไม่ให้เกิดความยึดมั่นว่าเป็นตัวตนที่เที่ยง เป็นสุข บังคับบัญชาได้ และสวยงาม

เมื่อสันตติอำมาตย์ ฟังธรรมพร้อมทั้งเจริญวิปัสสนา (สติปัฏฐาน) โดยกำหนดรู้รูปนามปัจจุบันที่ปรากฏชัด จึงไม่เกิดกิเลสที่หวนคิดถึงอดีต หรือใฝ่ฝันอนาคต และยังเห็นสภาวะธรรมรูปนามที่เกิดดับตามความเป็นจริง จนกระทั่งบรรลุมรรคญาณทั้ง ๔ ตามลำดับ ในที่สุดได้บรรลุอรหัตผล ไม่ยึดมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสข้อความว่า “อุปสนโต จริสฺสสิ (ก็จักเป็นผู้สงบอยู่ได้)”

เกี่ยวกับเรื่องนี้ มีข้อสังเกตว่า การที่บุคคลได้บรรลุธรรมขณะฟัง ธรรมหรือในเรื่องอื่นทำนองเดียวกันนั้น ลำพังการฟังธรรมอย่างเดียวโดยไม่กำหนดรู้รูปนามในปัจจุบันขณะ ย่อมไม่อาจทำให้บรรลุธรรมได้ ท่านเหล่านั้นต้องกำหนดรู้รูปนามในขณะนั้น แล้วบรรลุวิปัสสนาญาณชั้นต่างๆ เป็นพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ตามลำดับ ดังข้อความในอรรถกถาของมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

ยสฺมา ปน กายเวทนาจิตตมฺเมสุ กณฺจि ฌมฺมํ อนามสิตฺวา ภาวนา
นาม นตฺถิ. ตสฺมา เตปิ อิมินาว มคฺเคน โสภปริเทเว สมตฺกุกนฺตาทิ
เวทิตพฺพา. (ที. อ. ๒.๓๖๒)

“อนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภวานาย่อมไม่มีโดยมิได้กำหนด ธรรมอย่างใด
อย่างหนึ่งในกองรูป เวทนาจิต และสภาวะธรรม ดังนั้น ควรทราบว่

แม้ท่านเหล่านั้น [สันตติอำมาตย์และนางปฐมา] ได้ล่วงพ้น
ความเศร้าโศกและความคร่ำครวญด้วยหนทาง [คือสติปัญญา] นี้”

๑๓. โสณหาระ

แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบทในคำถาม – คำตอบที่บุคคลปรารถนา
ถามปัญหา และพระศาสดาเป็นต้นได้วิเสสนาไว้ตามสมควร

บทว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตฺตํ นิวารเย (พึง
ป้องกันจิตจากความชั่ว) เป็นใจความของพระคาถานี้ คำทั้งสองนี้ เรียกว่า อารัมภสุทธิ คือ
ความหมัดจดของใจความ

ส่วนคำว่า ทนฺธณฺหิ กโรโต ปุณฺณํ ปาปสมิ รมตี มโน (เพราะเมื่อการกระทำความดีเข้าไป
ใจย่อมยินดีในความชั่ว) เป็นผลความ เรียกว่า ปทสุทธิ คือ ความหมัดจดของบท และปทตล
สุทธิ คือ ความหมัดจดแห่งอรรถของบท

โดยประการดังนี้ แนวทางในการตรวจสอบบทและใจความของบท ในคำถามและ
คำตอบตามสมควร ชื่อว่า โสณหาระ อธิภูฐานหาระ

แนวทางในการแสดงธรรมที่มีลักษณะร่วมหรือไป (เอกัตตตา) และธรรมที่มีลักษณะ
แตกต่างหรือพิเศษ (เวมัตตตา) หมายความว่า ธรรมทั้งหลายมีอริยสัจ ๔ เป็นต้นที่พระพุทธองค์
ทรงแสดงไว้นั้น บางสูตรแสดงไว้โดยย่อ บางสูตรแสดงไว้โดยพิสดาร พึงจำแนกธรรมเหล่านั้น
ตามพุทธดำรัส ไม่พึงจำแนกตามความเข้าใจของตน เช่น ชาติกุขํ ชราทุกุขํ และมรณทุกุขํ
เป็นต้นเป็นทุกุขพิเศษที่มีสภาพต่างกัน แต่จัดว่าเป็นทุกุขอริยสัจเหมือนกัน เป็นต้น

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ดี
เพราะการอธิบายพระสูตรในลักษณะนี้เป็นการให้คำจำกัดความด้วยการแยกประเภทย่อยของ
คำหรือความคิดหลักที่ต้องการอธิบาย เพื่อแสดงลักษณะหรือความหมายของธรรมนั้นๆ อย่าง
กว้างขวาง วิธีอธิบายแบบนี้ปรากฏตัวอย่างการใช้ทั่วไปในพระไตรปิฎก เช่น สัมมาทิฏฐิสสูตร
(จำแนกผู้มีสัมมาทิฏฐีออกเป็นหลายประเภท) และสติปัญญาสูตร (จำนวนสติปัญญา ๔ เป็น
ต้น)

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... นี้ จำแนกเป็นเอกัตตตา (ธรรมที่มี
ลักษณะร่วมหรือทั่วไป) เวมัตตตา (ธรรมที่มีลักษณะแตกต่างหรือพิเศษ) ได้ดังนี้

คำว่า กลยาณ (ความดี) เป็นการแสดงโดยสามัญทั่วไป (เอกัตตตะ) ส่วนความดีซึ่ง
จำแนกเป็นทาน ศีลและภาวนา เป็นการแสดงโดยพิเศษ (เวมัตตตะ) ตรัสไว้โดยปริยาย (โดย
อ้อม) สมดังพระพุทธวจนะว่า

เอวณฺจ ภิกฺขเว สตฺตา ซาเนยฺยํ ทานสํวิภาสสฺส วิปากํ ยถาหํ ซานามิ. น อทตฺวา ภูณ
เชยฺยํ. น จ เนสํ มจฺเจรรมลํ จิตฺตํ ปรียาทาย ติฏฺฐเจยฺย. โยปี เนสํ อสฺส จริโมา อาโลโป จริมํ กพฺลํ.
ตโตปี น อสฺวิภชิตฺวา ภูณเชยฺย. ^{๒๔}

^{๒๔} พุ.อิตติ. (บาลี) ๒๕/๒๖/๒๔๙.

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าสัตว์เหล่านี้ ฟังรู้เห็นผลของการให้ทานเหมือนที่ตถาคตรู้เห็นอย่างนี้ เมื่อไม่ให้ทานแล้วจะไม่ฟังบริโภค และมลทินคือความตระหนี่ย่อมไม่อาจครอบงำจิตของพวกเขาได้ พวกเขาเมื่อมีได้ให้ก่อนข้าวค้ำสุตท้ายของตนก็จะไม่ฟังบริโภค”

ปณฺณิม คหปติโย อานิสฺสา สีลวโต สีลสมฺปทาย. กตเม ปณฺจ. อธิ คหปติโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อปฺปมาทาธิกรณํ มหนตํ โภคกฺขนธํ อธิคจฺจติ. อัยํ ปจฺจโม อานิสฺโส สีลวโต สีลสมฺปทาน. ปุณฺ จปรํ คหปติโย สีลวโต สีลสมฺปนฺนสฺส กลยาโณ กิตติสฺสทฺโท อพฺภุคฺคจฺจติ. อัยํ ทูติโย อานิสฺโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุณฺ จปรํ คหปติโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน ยถฺยทฺเวทฺทํ ปริสฺสํ อูปสงฺกมฺติ ยทิ ขตฺติยปริสฺสํ ยทิ พฺราหฺมณฺปริสฺสํ ยทิ คหปติปริสฺสํ ยทิ สมณฺปริสฺสํ, วิสารถฺทอ อูปสงฺกมฺติ อมฺงกุฏฺโต. อัยํ ตติโย อานิสฺโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุณฺ จปรํ คหปติโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน อสมฺมุพฺโห กาลํ กโรติ. อัยํ จตฺตฺโถ อานิสฺโส สีลวโต สีลสมฺปทาย. ปุณฺ จปรํ คหปติโย สีลวา สีลสมฺปนฺโน กายสฺส เกทา ปรี มรณา สุกฺคิ สคฺคํ โลกํ อูปปชฺชติ. อัยํ ปณฺจโม อานิสฺโส สีลวโต สีลสมฺปทาย.^{๒๕}

ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีลในโลกนี้ ย่อมได้รับกองโภคทรัพย์อันยิ่งใหญ่ที่มีความไม่ประมาทเป็นเหตุ ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการแรก ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการแรก ของศีลสมาบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก เกียรติศัพท์อันงามของผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีลย่อมฟังขจรไป ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๒ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล เมื่อเข้าไปสู่สังคมใดๆ ที่เป็นสังคมกษัตริย์ สังคมคฤหบดี หรือสังคมสมณะ ย่อมเข้าไปอย่างองอาจไม่เก้อเขิน ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๓ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล เป็นผู้ไม่หลงเสียชีวิต ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๔ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

ดูกรคฤหบดีทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ผู้มีศีล เพียบพร้อมด้วยศีล ย่อมเกิดในโลกสวรรค์หลังจากเสียชีวิตเพราะการพินาศแห่งสรีรกาย ข้อนี้เป็นอานิสงส์ประการที่ ๕ ของศีลสมบัติแห่งผู้มีศีล

จตฺตารโธ ธมฺมา อุตฺตริ ภาเวตฺตพฺพา. อสุภฺภา ภาเวตฺตพฺพา รากฺสสฺส ปทานาย, เมตฺตภา ภาเวตฺตพฺพา พฺยาปาทสฺส ปทานาย. อานาปานสฺสติ ภาเวตฺตพฺพา วิตกฺกุปฺจเฉทาย. อนิจฺจ สญฺญา ภาเวตฺตพฺพา อสมฺมิทานสมฺมุคฺฆาตาย (ขุ.อุ. ๒๕/๓๑/๑๔๓)

“ภิกษุพึงเจริญธรรม ๔ ประการให้ยิ่งขึ้นไป คือ พึงเจริญอสุภภาวนาเพื่อละระาคะ พึงเจริญเมตตภาวนาเพื่อละพยาบาท พึงเจริญอานาปานัสสติเพื่อละวิตก พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อเพิกถอนความทะนงตน”

ยสฺส ทาเนน สีเลน สญฺญเมณ ทเมณ จ

^{๒๕} ที.มหา. (บาลี) ๑๐/๑๕๐/๗๘.

นิธิ สุณีหิต โหติ	อติถยา ปุริสสส วา
เจติยมหิ จ สัมเม วา	ปุคฺคเล อติถิสฺส วา
มาตริ ปิตริ จาปิ	อโถ เชฏฺฐมฺหิ ภาตริ
เอโส นิธิ สุณีหิต	อเชยโย อนุคามิโก
ปทาย คมนิเยสุ	เอตํ อาทาย คจฺจติ. ^{๒๖}

ขุมทรัพย์ที่บุรุษหรือสตรีได้ฝังไว้แล้วด้วยทาน คือ
 ความสำรวม และการฝึกตนในเจตีย์ พระสงฆ์ บุคคล
 แหก มารดาบิดา หรือพี่ชาย เขาเชื่อว่าได้ฝังขุมทรัพย์
 นั้นไว้ดีแล้ว ไม่มีใครเอาชนะได้ เป็นทรัพย์ติดตาม
 ตนไป เขาย่อมถือเอาทรัพย์นี้ไปได้จากทรัพย์ที่ตน
 พึ่งจะไป.

บทว่า ปาปา (ความชั่ว) เป็นการแสดงโดยสามัญทั่วไป (เอกกัตตตะ) ส่วนความชั่วซึ่ง
 จำแนกเป็นทุจริต ๓ คือ ทุจริตทางกาย วาจา และใจ เป็นการแสดงโดยพิเศษ ตรัสไว้โดยปริยาย
 (โดยอ้อม) สมดังพระพุทธรวณะที่ได้ตรัสไว้ว่า

ตโยเม ภิกฺขเว ธมฺมา อตฺตพฺยาพาธายปิ สํวตฺตฺนติ. ปฺรพฺยาพาธายปิ สํวตฺตฺนติ. อุภฺยพ
 ยาธายปิ สํวตฺตฺนติ. กตฺเม ตโย. กายทุจฺจริตํ วจฺจุจฺจริตํ มโนทุจฺจริตํ.

อิเม โข ภิกฺขเว ตโย ธมฺมา อตฺตพฺยาพาธายปิ สํวตฺตฺนติ. ปฺรพฺยาพาธายปิ สํวตฺตฺนติ.
 อุภฺยพฺยาพาธายปิ สํวตฺตฺนติ.^{๒๗}

“ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อ
 เบียดเบียนผู้อื่น และเพื่อเบียดเบียนทั้งสองฝ่าย ธรรม ๓ อย่าง คืออะไร คือกายทุจริต วจีทุจริต
 มโนทุจริต ธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตน เพื่อเบียดเบียนผู้อื่น และเพื่อ
 เบียดเบียนทั้งสองฝ่าย”

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงโดยสามัญทั่วไป (เอกกัตตตะ) และโดยพิเศษ
 (เวมัตตตะ) ชื่อว่า อธิษฐานหาระ
 ปริกขารหาระ

แนวทางในการแสดงเหตุปัจจัยตามสมควรแก่ธรรมนั้นๆ เพื่อให้ทราบว่าเป็นอะไร
 เป็นเหตุ อะไรเป็นปัจจัย เหตุ คือ เหตุโดยตรงที่ทำให้เกิดสิ่งนั้นๆ ส่วนปัจจัย คือ เหตุที่ประกอบ
 เข้ามาหรือสภาวะแวดล้อมที่ช่วยหนุนให้สิ่งนั้นเกิดขึ้น

การศึกษาพระสูตรตามแนวทางนี้ จะอำนวยความสะดวกให้เข้าใจพระพุทธรวณะได้ดี
 เพราะสามารถที่จะเข้าใจถึงเหตุที่เกิดร่วมกันและเหตุที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องของธรรมนั้นๆ เช่น
 ธรรมที่เป็นเหตุมีอวิชาเป็นต้นย่อมก่อให้เกิดสังขารเป็นต้น โดยอวิชาเป็นเหตุเกิดที่ไม่ทั่วไป
 ส่วนอโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นเหตุทั่วไป ดังนี้เป็นต้น

^{๒๖} ขุ.ขุ. (บาลี) ๒๕/๗/๑๒.

^{๒๗} อง. ติก. (บาลี) ๒๐/๑๗/๑๐๙.

สำหรับเหตุปัจจัยในพระคาถานี้ มีดังนี้

บทว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท เกิดจากศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา โยนิโสมนสิการ การคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทาน เป็นต้น จำแนกเป็นเหตุ (เหตุใกล้) และปัจจัย (เหตุไกล) ดังต่อไปนี้

สภาพเหตุ เหตุเสมอกันผลคือศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโสมนสิการ ที่เป็นนามธรรมเสมอกัน

วิสภาพปัจจัยเหตุไม่เสมอกับผลคือการคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทานซึ่งเป็นรูปนาม

อัมมัตติกเหตุ เหตุภายใน คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโสมนสิการที่เกิดภายในตน

พาหิรปัจจัย เหตุภายนอก คือ การคบหาสัตบุรุษ วัตถุทาน และผู้รับทานซึ่งเกิดภายนอกตน

ชนกเหตุ เหตุก่อให้เกิดผล คือ โยนิโสมนสิการ อันก่อให้เกิดมหากุศลจิตตูปบาทโดยตรง

อุปถัมภกปัจจัย เหตุอุปถัมภ์ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ซึ่งเกื้อกูลแก่โยนิโสมนสิการ

อสาธารณเหตุ เหตุเฉพาะ คือ วัตถุทาน และผู้รับทาน ซึ่งเกี่ยวกับการให้ทานอย่างเดียว

สาธารณปัจจัย เหตุทั่วไป คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา และโยนิโสมนสิการที่เกี่ยวกับกุศลอื่นทั้งหมด

โดยประการดังนี้ แนวทางในการแสดงเหตุและปัจจัย ชื่อว่า ปริกขารหาระ

๑๖. สมารโปนหาระ

แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ คำไวพจน์ ภาวนา และการละกิเลสหาระนี้เป็นตัวอย่างของการนำเสนอแนวทางที่กล่าวไว้ในหาระอื่นมาใช้อธิบายความเรื่องใดเรื่องหนึ่ง โดยเพิ่มการเจริญกุศลธรรม และการละอกุศลธรรมมี ๔ ลักษณะ คือ

ปทัฏฐาน สิ่งที่เป็นมูลฐานที่มาของธรรมะนั้น เช่น สीलขันธเป็นปทัฏฐานแก่สมาธิขันธ สมาธิขันธเป็นปทัฏฐานแก่ปัญญาขันธ ทั้งสीलขันธและสมาธิขันธเป็นปทัฏฐานแก่สมณะ ปัญญาขันธเป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา เป็นต้น

เวจจนะ คำไวพจน์

ภาวนา วิธีปฏิบัติเพื่อให้เจริญขึ้นในกรณีที่เป็นธรรมควรเจริญ เช่น เมื่อเจริญสติปัญญา ๔ สัมมปธาน ๔ ก็เป็นอันเจริญไปด้วย เมื่อเจริญสัมมปธาน ๔ อิทธิ บาท ๔ ก็เป็นอันเจริญไปด้วย เป็นต้น

ปหานะ การขจัดให้หมดสิ้นไปในกรณีที่เป็นธรรมที่ควรขจัด เช่น เมื่อตามรู้ในกองรูปว่าเป็นกองรูปอยู่ ย่อมละวิปัสสนาสว่าสวยงาม เป็นต้น

สำหรับพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... สามารถยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้คำไวพจน์ การภาวนา และการละกิเลส ดังนี้

การยกขึ้นแสดงโดยเหตุใกล้

บทว่า อภิตถเรถ กลยาณ ปาปา จิตตํ นิวารये (พึงรีบเร่งกระทำความดี และป้องกันจิตจากความชั่ว) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตูปบาท มีเหตุใกล้ตามลำดับ คือ โยนิโสมนสิการ, การคบหาสัตบุรุษ, การอยู่ในสถานที่เหมาะสม และการได้สั่งสมบารมีไว้ ในภพก่อนการยกขึ้นแสดงโดยคำพจน์

บทว่า อภิตถเรถ มีคำไวพจน์ คือ ตูริตํ กเรยยาถ

บทว่า กลยาณ มีคำไวพจน์ คือ กุสเล, สุขเต, สุขเก, ปุณฺเณ

บทว่า ปาปา มีคำไวพจน์ คือ กิพพิสา, เวรา, อฆา, ทุจจริตา, ทุกกฏา, อปุณฺณา, อกุสลา, กณฺหา, กุสฺสา, ทูริตา, อาคฺุโต

บทว่า จิตตํ มีคำไวพจน์ คือ เจตํ, มนํ, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

บทว่า นิวารये มีคำไวพจน์ คือ ปฏิเสธเยย, ปฏิเสธเย, นิเสธเยย, ปฏิพาหเยย

บทว่า ทนฺธํ มีคำไวพจน์ คือ อเวคํ

บทว่า กโรโต มีคำไวพจน์ คือ สมฺภูจฺจาปกโต, อุปฺปาทกโต, สมฺาเสวโต

บทว่า ปุณฺณํ มีคำไวพจน์ คือ กุสลํ, สุขตํ, สุขกํ

บทว่า ปาปสฺมี มีคำไวพจน์ คือ กิพพิสฺมี, เวรสฺมี, อฆสฺมี, ทุจจริตสฺมี, ทุกกฏสฺมี, อปุณฺณสฺมี, อกุสลสฺมี, กณฺหสฺมี, กุสฺสสฺมี, ทูริตสฺมี, อาคฺุสฺมี

บทว่า รมตี มีคำไวพจน์ คือ อภิรมตี, อภินฺนตี, อานนตี, บมฺเทตี, ตุสฺสตี

บทว่า มโน มีคำไวพจน์ คือ จิตตํ, เจโต, วิญฺญาณํ, หทยํ, มานสํ

การยกขึ้นแสดงโดยภาวนา

เมื่อบุคคลกระทำความดีและหลีกเลี่ยงจากความชั่ว ธรรมฝ่ายดี คือ ทาน ศีล สมถ ภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น หรือธรรมฝ่ายดีคือโพธิปักขิยธรรมอันได้แก่ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา เป็นต้น ย่อมเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น การยกขึ้นแสดงโดยการละ

เมื่อธรรมฝ่ายดีเจริญเพิ่มพูนไพบูลย์มากขึ้น ธรรมอันเศร้าหมองที่เป็นปฏิปักษ์กับธรรมดังกล่าวอันได้แก่ความไม่ศรัทธา ความเกียจคร้าน ความประมาท ความริษยา ความตระหนี่ และมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้น ย่อมถูกกำจัดโดยปหานทั้ง ๕ อย่าง คือ

ตทั้งคปหาน ละกิเลสด้วยเหตุอื่นๆ ที่เป็นคู่ปรับกัน คือ ทาน ศีล และวิปัสสนาอันจัดเป็นกามกุศล

วิกขัมภนปหาน ละนิวรณ์โดยข่มไว้ได้ด้วยกำลังของอุปะการสมาธิ และอัปปนาสมาธิ

สมุจเฉทปหาน ละกิเลสโดยเด็ดขาดด้วยโลกกุตตรมรรค

ปฏิบัติสัทธิปทาน ละกิเลสโดยสงบระงับด้วยโลกุตตรผล
 นิสสรณปทาน ละกิเลสโดยสลัดจากสังขาร หมายถึง พระนิพพาน
 โดยประการดังนี้ แนวทางในการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุไถ่ คำไวพจน์ การภาวนา
 และการละกิเลส ชื่อว่า สมารโปนหาระ

๓.๖ สรุปท้ายบท

นัย แปลว่า วิธี คือ หลักวิธีในการอธิบายสภาวะธรรมที่เป็นเนื้อความสำคัญในพระ
 พุทธพจน์ อันมีอริยธรรมเป็นต้นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มี ๕ ประเภท
 คือ นันทิยาวิภูษณนัย ตีปุทกขลนัย สีหวิกิพตนัย ทิสาลอจนนัย และอังกุสนนัยทั้ง ๕ ประการนี้
 สามารถสงเคราะห์ในพระคาถา อภิตถเรถ กลยาณ... ดังนี้

นันทิยาวิภูษณนัย เป็นการนำธรรมฝ่ายสังกิเลส (เศร้าหมอง) และโงทวน (หมดจด)
 ตามมูลบท ๔ คืออริยธรรม ๓๒ ประการ มาจำแนกเป็นสังกิเลส ๔ และจำแนกตาม
 บุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต เช่น

บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิ
 วารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง จิตตูปบาทที่เป็นมหากุศลอันรับเอาพระธรรม
 เทศนานี้เป็นอารมณ์ โดยผู้ดับพระธรรมเทศนานี้จัดว่าได้รับเร่งกระทำความดีและป้องกันจิต
 จากความชั่ว มหากุศลดังกล่าวจัดเป็นสังขาร เมื่อถือเอาสังขารก็เป็นอันถือเอาอริยธรรมอันเป็น
 เหตุเกิดของสังขารและตัณหาที่ประกอบพร้อมตามสมควร และเมื่อถือเอามูลบทคืออริยธรรมและ
 ตัณหาก็คืออันถือเอาอริยธรรมทั้งหมดที่มีในฝ่ายมูลบทเหล่านั้น

อนึ่ง สมาริที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำความดีและป้องกันจิตจากความชั่ว ชื่อว่า สมถะ ส่วน
 ปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะที่นั้น ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อถือเอามูลบทคือสมถะและวิปัสสนาก็เป็นอัน
 ถือเอาอริยธรรมทั้งหมดที่มีในฝ่ายมูลบทเหล่านั้น

ธรรม คือ กุศลและอกุศลดังกล่าวจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ ดังนี้

- ทุกขสัจ คือ ธรรมที่มีในภุมิ ๓ ทั้งหมดยกเว้นธรรมที่เป็นสมุทัยสัจ
- สมุทัยสัจ คือ อริยธรรมและตัณหา อกุศลอื่นจากนั้น และกุศลจิตตูปบาทที่เป็น

อารมณ์ของอาสวะ

- นิโรธสัจ คือ พระนิพพานที่บุคคลบรรลุด้วยสมถะและวิปัสสนา
- มรรคสัจ คือ สมถะและวิปัสสนา

บรรดาธรรมเหล่านั้น ในฝ่ายสังกิเลส ตัณหา ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ อริยธรรม ชื่อว่า
 ธรรมหลักที่ ๒ ส่วนในฝ่ายโงทวน สมถะ ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ วิปัสสนา ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๒

นันทิยาวิภูษณนัยประกอบด้วยมูลบท ๔ อริยธรรม ตัณหา สมถะ และวิปัสสนา และ
 จำแนกเป็นบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต

ผู้มีตัณหาจริตออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยสมณะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ ด้วยการปฏิบัติลำบาก ย่อมขจัดอกุศลที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุและมีในฝ่ายตัณหา ย่อมบรรลุลหุตพ้นทางใจ (เจโตวิมุตติ) ที่คล้ายกำหนดอันเป็นธรรมที่ ๑ คือ สมณะ

ผู้มีทิฏฐิจริตออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยวิปัสสนาอันเป็นธรรมหลักที่ ๒ ด้วยการปฏิบัติสะดวก ย่อมขจัดอกุศลที่มีอวิชชาเป็นมูลเหตุและมีในฝ่ายอวิชชา ย่อมบรรลุลหุตพ้นทางปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) ที่คล้ายอวิชชาอันเป็นธรรมหลักที่ ๒ เพราะพ้นจากวิภูฏะ บรรลอรหัตตผล

ติปุคคลนัย เป็นการนำเอาเนื้อความในพระพุทธรพจน์ฝ่ายสังกิเลสและโวทานตามมูลบท ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ มาจำแนกเป็นอริสัจ ๔ และจำแนกตามบุคคล ๓ จำพวก คือ อุกคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ เช่น

ในกลุ่มธรรมที่กล่าวไว้ในนันทิยาวิภูฏนัย อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะในฝ่ายสังกิเลส ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ แม้กุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะฝ่ายโวทานก็ได้ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ดังนั้น ในติปุคคลนัย จึงมีมูลบท ๖ ตามอกุศลมูล ๓ และกุศลมูล ๓

อนึ่ง บุคคล ๓ คือ อุกคฆฏิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ ย่อมมีได้ในติปุคคลนัยนี้ บุคคลเหล่านี้ ออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยอโลภะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ ในฝ่ายโวทาน ย่อมขจัดอกุศลคือโลภะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ และอกุศลที่มีในฝ่ายโลภะ ย่อมหลุดพ้นจากวิภูฏะด้วยอัปณิหิตวิโมกข์อันเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑

เช่นเดียวกันนี้ ท่านเหล่านั้นอาศัยอโทสะและอโมหะ ย่อมขจัดอกุศลคือโทสะและโมหะพร้อมด้วยอกุศลที่มีในฝ่ายโทสะและโมหะ ย่อมหลุดพ้นจากวิภูฏะด้วยอนิมิตตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์อันเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒ และที่ ๓

สีหวิกกัฬนัย เป็นการนำเนื้อความในพระพุทธรพจน์ฝ่ายสังกิเลสและโวทานตามมูลบท ๘ คือ วิปัสสาส ๔ และสติปัญฐาน ๔ มาจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ และจำแนกตามบุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้มีราคะจริต ผู้มีโทสะจริต ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า และผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญาแก่กล้า โดยบุคคลเหล่านั้นอาศัยธรรมหลักที่เป็นทิศฝ่ายตวทานตามลำดับแล้วขจัดธรรมหลักที่เป็นทิศฝ่ายสังกิเลส หลุดพ้นจากวิภูฏะด้วยมรรคผลอันเป็นที่สุดของทิศ (ธรรมหลัก) ๔ เช่น

ในกลุ่มธรรมที่กล่าวไว้ในนันทิยาวิภูฏนัยและติปุคคลนัย อสุภะ สุภะวิปัสสาส (วิปัสสาส ในสภาวะที่ไม่งามว่างาม) และ ทุกเข สุขวิปัสสาส (วิปัสสาสในทุกข์ว่าเป็นสุข) ย่อมมีได้ด้วยตัณหา ส่วน อนิจเจ นิจจวิปัสสาส (วิปัสสาสในสภาวะที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง) และอนัตตนิ อตตวิปัสสาส (วิปัสสาสในสภาวะที่ไม่ใช่อัตตาคือเป็นอัตตา) ย่อมมีได้ด้วยอวิชชา

อีกในหนึ่ง ในฝ่ายกุศลที่อาศัยวิภูฏะ วิปัสสาส ๔ และอกุศลที่มีในฝ่ายวิปัสสาสนั้น ย่อมมีได้ ส่วนในฝ่ายกุศลที่ไม่อาศัยวิภูฏะ อินทรีย์ ๕ สติปัญฐาน ๔ และกุศลที่มีในอินทรีย์ และสติปัญฐานนั้น ย่อมมีได้

บรรดาธรรมเหล่านั้น ในฝ่ายสังกิเลส วิปัลลาส ๔ คือ อสุภะ สุภะวิปัลลาส, ทุกขะ สุขะ วิปัลลาส, อนิจจัง นิจจวิปัลลาส และอนัตตนิ อัตตวิปัลลาส ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ส่วนในฝ่ายโวทาน สติน ทริย ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่งามว่าไม่งาม กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, สมาธินทริย ความเห็นชอบในทุกข์ว่าเป็นทุกข์ เวทนานุสสติปัฏฐาน, วิริยินทริย ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, ปัญญินทริย ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาว่าไม่ใช่อัตตา ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ เป็นต้นตามลำดับ

ธรรมดังกล่าวจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ คือ

- ทุกขสัจ คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดยกเว้นวิปัลลาส ๔
- สมุทยสัจ คือ วิปัลลาส ๔ ที่เป็นมูลเหตุของวัฏฏะ
- นิโรธสัจ คือ พระนิพพานที่บุคคลบรรลุด้วยอินทริยเป็นต้น
- มรรคสัจ คือ อินทริย ๕ ความเห็นชอบ (สัมมาทัสสนะ) ๔ และสติปัฏฐาน ๔

ทิสาลอจนนัย เป็นการตรวจดูคุณธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก เพราะกล่าวถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นหลัก ส่วนอังกุสนัยเป็นความเชื่อมโยงของนัยที่เกิดจากกันและกัน เหมือนตาของซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก นัยทั้งสองอย่างสุดท้ายจึงนับเข้าในนัย ๓ อย่างแรกทีกล่าวมาแล้ว

วิเคราะห์ตามศาสนปฎิฐาน ศาสนปฎิฐาน สูตรแสดงคำสอน หลักการนี้เป็นการจำแนกสูตรให้ทราบว่าเป็นฝ่ายเศร้างามอง สูตรไหนเป็นฝ่ายหมดจด เป็นต้นจุดประสงค์ก็เพื่อนำหลักธรรมฝ่ายกุศลหรืออกุศลจากสูตรนั้นไปจำแนกตามหาระ ๑๖ และนยะ ๕ ได้ มี ๒ กลุ่ม คือ ศาสนปฎิฐาน ๑๖ และ ๒๘ พระคาถาว่า อภิตถเรถ..กลยาณ... มีหลักจำแนกดังนี้

ศาสนปฎิฐาน ๑๖

บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิวารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง มหากุศลจิตตูปบาท สามารถสังเคราะห์ตามหลักศาสนปฎิฐาน ๑๖ ที่จำแนกตามมูลบท ๑๘ ดังนี้

- วาสนาภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ) ในเวลารับเอาพระธรรมเทศนานี้เป็นอารมณ์ของสุณันตบุคคล

- นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายทำลายกิเลส) ในเวลากำหนดรู้ความปิติปราโมทย์ที่เกิดในขณะฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมเป็นพระเสกขะ

- อเสกขภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายอเสกธรรม) ในขณะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์
- วาสนาภาคิยสูตร และ นิพเพธภาคิยสูตร
- วาสนาภาคิยสูตร และ อเสกขภาคิยสูตร
- นิพเพธภาคิยสูตร และ อเสกขภาคิยสูตร
- วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

- ตัณหา
- ตัณหาโวทานภคิยสูตร (สูตรฝ่ายหมดจดจากตัณหา) เพราะทำให้หมดจดจาก
 - ทิณฐิวาทานภคิยสูตร (สูตรฝ่ายหมดจดจากทิณฐิ) เพราะทำให้หมดจดจากทิณฐิ
 - ทุจจริตโวทานภคิยสูตร (สูตรฝ่ายความหมดจดจากทุจจริต) เพราะทำให้หมดจดจาก
- ทุจจริต

ศาสนปฎิฐาน ๒๘

ในศาสนปฎิฐาน ๒๘ นั้น บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... สามารถสงเคราะห์ตามหลักศาสนปฎิฐาน ๒๘ ได้ ๒๐ ประเภท ดังนี้

- สงเคราะห์เป็นโลกิยะ
- สงเคราะห์เป็นโลกุตตระ
- สงเคราะห์เป็นโลกิยะและโลกุตตระ
- สงเคราะห์เป็นสัตตธาธิฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง)
- สงเคราะห์เป็นธรรมมาธิฐาน (มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง)
- สงเคราะห์เป็นสัตตธาธิฐานและธรรมาธิฐาน
- สงเคราะห์เป็นญาณ (ความรู้)
- สงเคราะห์เป็นญะยยะ (ธรรมที่ควรรู้)
- สงเคราะห์เป็นญาณและญะยยะ
- สงเคราะห์เป็นทัสสนะ (โสดาปัตติมรรคญาณ)
- สงเคราะห์เป็นภาวนา (ญาณในมรรค ๓ เบื้องบน)
- สงเคราะห์เป็นทัสสนะและภาวนา
- สงเคราะห์เป็นสกวจนะ (พระพุทธรูป)
- สงเคราะห์เป็นวิสัชชนียะ (เรื่องที่ฟังวิสัชชนา)
- สงเคราะห์เป็นกรรม
- สงเคราะห์เป็นวิบาก
- สงเคราะห์เป็นกรรมและวิบาก
- สงเคราะห์เป็นกุศล
- สงเคราะห์เป็นอนุญญาตะ (ข้ออนุญาตี)
- สงเคราะห์เป็นถะวะ (การสรรเสริญพระพุทธรูปเป็นต้น) เพราะเป็นหลักธรรมที่

พระพุทธรูปเจ้าได้ทรงสรรเสริญไว้

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

การศึกษาเรื่อง คาถาธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์ มีวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ คือ เพื่อศึกษา ความหมาย ความสำคัญของพระคาถาธรรมบท และเพื่อศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ สามารถสรุปผลการวิจัย ได้ดังนี้

๔.๑.๑ ความหมายและความสำคัญของคาถาธรรมบท

จากการศึกษาความหมาย ความสำคัญ ของคำว่า ธรรมบท อฏฐกถา และ คนถารมภ สรุปได้ว่า คำว่า ธรรมบท และ อฏฐกถา ทำสมาสและสนธิเป็น ธรรมบทฏฐกถา หมายถึง คัมภีร์ อรรถกถาที่อธิบายหมวดธรรมหลายอย่างตามฐานะ เช่น โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ หรือ ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งในธรรม ๔ อย่าง คือ อนภิขมา อภัยบาท สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ หรือคัมภีร์อธิบายกลุ่มธรรมได้แก่ ฌาน วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา มีลักษณะการแสดงเนื้อหาเรื่องเล่าประกอบซึ่งเรียกว่า นิทาน บรรยายถึงเหตุที่พระบรมศาสดา จะตรัสพระคาถานั้นๆ ในเบื้องต้น มีการนำเสนอเรื่องราวประกอบบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ ใน พุทธกาลและชาติก่อนเป็นอดีตนิทานประกอบ บางเรื่องสั้นบางเรื่องยาว ทำยเรื่องจะสรุปว่า พระบรมศาสดาอาศัยเหตุอันนั้นๆ จึงได้ตรัสพระธรรมเทศนาด้วยพระคาถานั้นๆ คาถาเดี่ยวบ้าง หลายคาถาบ้าง จบลงด้วยการอธิบายขยายความของบทที่ผู้รจนาท้องการอธิบายเพิ่มข้อธรรมในคาถา นั้นๆ ให้กระจ่างด้วยมติของผู้รจนา การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย มัก เรียกว่า “แก้อรรถ”

คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา นี้ เป็นหนังสือตำราในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมของ คณะสงฆ์ไทยมาแต่โบราณกาล โดยในสมัยโบราณเป็นใบลานจารด้วยอักษรขอม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส สกลมหาสังฆปริณายก พระองค์ผู้ทรงปรับปรุง การศึกษาฝ่ายพระศาสนาให้เหมาะสมแก่กาลสมัย ได้โปรดให้ชำระและจัดพิมพ์ ธรรมปฏฐกถา ขึ้นเป็นเล่มสมุดอักษรไทย แบ่งเป็น ๘ เล่ม เรียกว่า ภาค ใช้เป็นหนังสือเรียนและสอบวัดความรู้ เปรียญตรี – โท จนปัจจุบัน

๔.๑.๒ ศึกษาวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เฉพาะกรณีคาถา อภิตถเรถ กลยาณะ ฯ

นัย แปลว่า วิธี คือ หลักวิธีในการอธิบายสภาวะธรรมที่เป็นเนื้อความสำคัญในพระ พุทธพจน์ อันมีอวิชาเป็นต้นมูลบท โดยจำแนกตามหลักอริยสัจ ๔ ตามสมควร มี ๕ ประเภท

คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกขลนัย สีหวิกิพตนัย ทิสาลอจนนัย และอังกุสนัยทั้ง ๕ ประการนี้ สามารถสงเคราะห์ในพระคาถา อภิตถเรถ กลยาณ... ดังนี้

นันทิยาวัฏฏนัย เป็นการนำธรรมฝ่ายสังกิเลส (เศร้าหมอง) และโฆทาน (หมดจด) ตามมูลบท ๔ คืออวิชา ตัณหา สมถะ และวิปัสสนา มาจำแนกเป็นสังขจะ ๔ และจำแนกตามบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต เช่น

บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิ วารเย (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง จิตตูปบาทที่เป็นมหากุศลอันรับเอาพระธรรมเทศานี้เป็นอารมณ์ โดยผู้สดับพระธรรมเทศานี้จัดว่าได้รับเร่งกระทำความดีและป้องกันจิตจากความชั่ว มหากุศลดังกล่าวจัดเป็นสังขาร เมื่อถือเอาสังขารก็เป็นอันถือเอาอวิชาอันเป็นเหตุเกิดของสังขารและตัณหาที่ประกอบพร้อมตามสมควร และเมื่อถือเอามูลบทคืออวิชาและตัณหาก็คือเป็นอันถือเอาอกุศลทั้งหมดที่มีในฝ่ายมูลบทเหล่านั้น

อนึ่ง สมภาติที่เกิดขึ้นในขณะที่ทำความดีและป้องกันจิตจากความชั่ว ชื่อว่า สมถะ ส่วนปัญญาที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ชื่อว่า วิปัสสนา เมื่อถือเอามูลบทคือสมถะและวิปัสสนาก็เป็นอันถือเอากุศลทั้งหมดที่มีในฝ่ายมูลบทเหล่านั้น

ธรรม คือ กุศลและอกุศลดังกล่าวจำแนกเป็นอริยสัง ๔ ดังนี้

๑) ทุกขสัง คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดยกเว้นธรรมที่เป็นสมุทยสัง

๒) สมุทยสัง คือ อวิชาและตัณหา อกุศลอื่นจากนั้น และกุศลจิตตูปบาทที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

๓) นิโรธสัง คือ พระนิพพานที่บุคคลบรรลุด้วยสมถะและวิปัสสนา

๔) มรรคสัง คือ สมถะและวิปัสสนา

บรรดาธรรมเหล่านั้น ในฝ่ายสังกิเลส ตัณหา ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ อวิชา ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๒ ส่วนในฝ่ายโฆทาน สมถะ ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ วิปัสสนา ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๒

นันทิยาวัฏฏนัยประกอบด้วยมูลบท ๔ อวิชา ตัณหา สมถะ และวิปัสสนา และจำแนกเป็นบุคคล ๒ จำพวก คือ ผู้มีตัณหาจริต และผู้มีทิฏฐิจริต

ผู้มีตัณหาจริตออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยสมถะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ ด้วยการปฏิบัติลำบาก ย่อมขจัดอกุศลที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุและมีในฝ่ายตัณหา ย่อมบรรลุความหลุดพ้นทางใจ (เจโตวิมุตติ) ที่คล้ายกำหนดอันเป็นธรรมที่ ๑ คือ สมถะ

ผู้มีทิฏฐิจริตออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยวิปัสสนาอันเป็นธรรมหลักที่ ๒ ด้วยการปฏิบัติสะดวก ย่อมขจัดอกุศลที่มีอวิชาเป็นมูลเหตุและมีในฝ่ายอวิชา ย่อมบรรลุความหลุดพ้นทางปัญญา (ปัญญาวิมุตติ) ที่คล้ายอวิชาอันเป็นธรรมหลักที่ ๒ เพราะพ้นจากวิภูฏะ บรรลุอรหัตตผล

ติปุกขลนัย เป็นการนำเอาเนื้อความในพระพุทพจน์ฝ่ายสังกิเลสและโฆทานตามมูลบท ๖ คือ โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ มาจำแนกเป็นอริยสัง ๔ และจำแนกตามบุคคล ๓ จำพวก คือ อุกขมิตัตถุญญ วิปจิตัตถุญญ และเนยยะ เช่น

ในกลุ่มธรรมที่กล่าวไว้ในนันทิยาวิภูษณ์ อุกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะในฝ่ายสังกิเลส ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ แม้กุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะฝ่ายโงทานก็ได้ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ และที่ ๓ ดังนั้น ในติปุกขลนัย จึงมีมูลบท ๖ ตามอกุศลมูล ๓ และกุศลมูล ๓

อนึ่ง บุคคล ๓ คือ อุกุชฌิตัญญู วิปจิตัญญู และเนยยะ ย่อมมีได้ในติปุกขลนัยนี้ บุคคลเหล่านี้ ออกบวชในพระศาสนาแล้วอาศัยอโลภะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ ในฝ่ายโงทาน ย่อมขัดอกุศลคือโลภะอันเป็นธรรมหลักที่ ๑ และอกุศลที่มีในฝ่ายโลภะ ย่อมหลุดพ้นจากวิภูษณ์ด้วยอัปณิหิตวิโมกข์อันเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๑

เช่นเดียวกันนี้ ท่านเหล่านั้นอาศัยอโทสะและอโมหะ ย่อมขัดอกุศลคือโทสะและโมหะพร้อมด้วยอกุศลที่มีในฝ่ายโทสะและโมหะ ย่อมหลุดพ้นจากวิภูษณ์ด้วยอนิมิตตวิโมกข์ และสุญญตวิโมกข์อันเป็นที่สุดของธรรมหลักที่ ๒ และที่ ๓

สีหวิกกัฬนัย เป็นการนำเนื้อความในพระพุทพจน์ฝ่ายสังกิเลสและโงทานตามมูลบท ๘ คือ วิปัสสาส ๔ และสติปัฏฐาน ๔ มาจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ และจำแนกตามบุคคล ๔ จำพวก คือ ผู้มีราคจริต ผู้มีโทสจริต ผู้มีทิฏฐิจริตมีปัญญาไม่แก่กล้า และผู้มีทิฏฐิจริต มีปัญญาแก่กล้า โดยบุคคลเหล่านั้นอาศัยธรรมหลักที่เป็นทิศฝ่ายตวทานตามลำดับแล้วขัดธรรมหลักที่เป็นทิศฝ่ายสังกิเลส หลุดพ้นจากวิภูษณ์ด้วยมรรคผลอันเป็นที่สุดของทิศ (ธรรมหลัก) ๔ เช่น

ในกลุ่มธรรมที่กล่าวไว้ในนันทิยาวิภูษณ์และติปุกขลนัย อสุภะ สุภวิปัสสาส (วิปัสสาส ในสภาวะที่ไม่งามว่างาม) และ ทุกเข สุขวิปัสสาส (วิปัสสาสในทุกข์ว่าเป็นสุข) ย่อมมีได้ด้วยต้นหา ส่วน อนิจเจ นิจจวิปัสสาส (วิปัสสาสในสภาวะที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง) และอนัตตนิ อัตตวิปัสสาส (วิปัสสาสในสภาวะที่ไม่ใช่อัตตตว่าเป็นอัตตต) ย่อมมีได้ด้วยอวิชชา

อีกในหนึ่ง ในฝ่ายกุศลที่อาศัยวิภูษณ์ วิปัสสาส ๔ และอกุศลที่มีในฝ่ายวิปัสสาสนั้น ย่อมมีได้ ส่วนในฝ่ายกุศลที่ไม่อาศัยวิภูษณ์ อินทริย์ ๕ สติปัฏฐาน ๔ และกุศลที่มีในอินทริย์ และสติปัฏฐานนั้น ย่อมมีได้

บรรดาธรรมเหล่านั้น ในฝ่ายสังกิเลส วิปัสสาส ๔ คือ อสุภะ สุภวิปัสสาส, ทุกเข สุขวิปัสสาส, อนิจเจ นิจจวิปัสสาส และอนัตตนิ อัตตวิปัสสาส ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ ส่วนในฝ่ายโงทาน สติน ทริย์ ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่งามว่างาม กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, สมานินทริย์ ความเห็นชอบในทุกข์ว่าเป็นทุกข์ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, วิริยินทริย์ ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าไม่เที่ยง จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, ปัญญินทริย์ ความเห็นชอบในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตตว่าไม่ใช่อัตตต ธรรมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ชื่อว่า ธรรมหลักที่ ๑ เป็นต้นตามลำดับ

ธรรมดังกล่าวจำแนกเป็นอริยสัจ ๔ คือ

๑) ทุกขสัจ คือ ธรรมที่มีในภูมิ ๓ ทั้งหมดยกเว้นวิปัสสาส ๔

๒) สมุทยสัจ คือ วิปัสสาส ๔ ที่เป็นมูลเหตุของวิภูษณ์

๓) นิโรธสัจ คือ พระนิพพานที่บุคคลบรรลุด้วยอินทริย์เป็นต้น

๔) มรรคสัจ คือ อินทริย์ ๕ ความเห็นชอบ (สัมมาทสสนะ) ๔ และสติปัฏฐาน ๔

ทิสาลอจนนัย เป็นการตรวจดูกุศลธรรมเป็นต้นโดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก เพราะกล่าวถึงธรรมที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นหลัก ส่วนอังกุสนัยเป็นความเชื่อมโยงของนัยที่เกิดจากกันและกัน เหมือนตาขอซึ่งเกี่ยวธรรมมารวมกันไว้ในนัย ๓ อย่างแรก นัยทั้งสองอย่างสุดท้ายจึงนับเข้าในนัย ๓ อย่างแรกที่กล่าวมาแล้ว

ผู้วิจัย วิเคราะห์ตามศาสนปฎิฐาน ศาสนปฎิฐาน สูตรแสดงคำสอน หลักการนี้เป็นการจำแนกสูตรให้ทราบว่าสูตรไหนเป็นฝ่ายเศร้าหมอง สูตรไหนเป็นฝ่ายหมดจด เป็นต้น จุดประสงค์ก็เพื่อนำหลักธรรมฝ่ายกุศลหรืออกุศลจากสูตรนั้นไปจำแนกตามหาระ ๑๖ และนยะ ๕ ได้ มี ๒ กลุ่ม คือ ศาสนปฎิฐาน ๑๖ และ ๒๘ พระคาถาว่า อภิตถเรถ..กลยาณ... มีหลักจำแนกดังนี้

ศาสนปฎิฐาน ๑๖ บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ (พึงรีบเร่งกระทำความดี) และ ปาปา จิตตํ นิวารये (พึงป้องกันจิตจากความชั่ว) หมายถึง มหากุศลจิตตูปบาท สามารถสังเคราะห์ตามหลักศาสนปฎิฐาน ๑๖ ที่จำแนกตามมูลบท ๑๘ ดังนี้

- วาสนาภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายการบำเพ็ญบุญ) ในเวลารับเอาพระธรรมเทศนานี้เป็นอารมณ์ของสัจฉินตบุคคล

- นิพเพธภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายทำลายกิเลส) ในเวลากำหนดรู้ความปิติปราโมทย์ที่เกิดในขณะฟังธรรมแล้วบรรลุธรรมเป็นพระเสกขะ

- อเสกขภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายอเสกขธรรม) ในขณะบรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์

- วาสนาภาคิยสูตร และ นิพเพธภาคิยสูตร

- วาสนาภาคิยสูตร และ อเสกขภาคิยสูตร

- นิพเพธภาคิยสูตร และ อเสกขภาคิยสูตร

- วาสนาภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร

- ตัณหาโวทานภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายหมดจดจากตัณหา) เพราะทำให้หมดจดจากตัณหา

- ทิฏฐิโวทานภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายหมดจดจากทิฏฐิ) เพราะทำให้หมดจดจากทิฏฐิ

- ทุจจริตโวทานภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายความหมดจดจากทุจจริต) เพราะทำให้หมดจดจากทุจจริต

ศาสนปฎิฐาน ๒๘ ในศาสนปฎิฐาน ๒๘ นั้น บาทพระคาถาว่า อภิตถเรถ กลยาณ... สามารถสังเคราะห์ ตามหลักศาสนปฎิฐาน ๒๘ ได้ ๒๐ ประเภท ดังนี้

- สังเคราะห์เป็นโลกิยะ

- สังเคราะห์เป็นโลกุตตระ

- สังเคราะห์เป็นโลกิยะและโลกุตตระ

- สังเคราะห์เป็นสัตตธาธิฐาน (มีบุคคลเป็นที่ตั้ง)

- สังเคราะห์เป็นธรรมมาธิฐาน (มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง)

- สังเคราะห์เป็นสัตตธาธิฐานและธรรมมาธิฐาน

- สงเคราะห์เป็นญาณ (ความรู้)
- สงเคราะห์เป็นญะยยะ (ธรรมที่ควรรู้)
- สงเคราะห์เป็นญาณและญะยยะ
- สงเคราะห์เป็นทสสนะ (โสดาปัตติมรรคญาณ)
- สงเคราะห์เป็นภาวนา (ญาณในมรรค ๓ เบื้องบน)
- สงเคราะห์เป็นทสสนะและภาวนา
- สงเคราะห์เป็นสกวจนะ (พระพุทธพจน์)
- สงเคราะห์เป็นวิสัชฌายะ (เรื่องที่ฟังวิสัชฌายะ)
- สงเคราะห์เป็นกรรม
- สงเคราะห์เป็นวิบาก
- สงเคราะห์เป็นกรรมและวิบาก
- สงเคราะห์เป็นกุศล
- สงเคราะห์เป็นอนุญญาตะ (ข้ออนุญาติ)
- สงเคราะห์เป็นภาวะ (การสรรเสริญพระพุทธคุณเป็นต้น) เพราะเป็นหลักธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญไว้ การศึกษาวิเคราะห์บทพยัญชนะตามหลักไวยากรณ์และฉันทลักษณ์

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง คณาธรรมบท : นัยการศึกษาวิเคราะห์ ตามที่ผู้วิจัยได้ศึกษาตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้แล้วนั้น ยังมีประเด็นที่เป็นสาระสำคัญที่น่าสนใจศึกษาค้นคว้า เช่น

๑. ศึกษาเปรียบเทียบหลักการใช้อรรถาธิบายคำในอัมมปทัฏฐกถา
๒. ศึกษาการตีความและแปลความหมายอัมมปทัฏฐกถาตามหลักเนติปกรณ์

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี-ไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาเตปิฎก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาอรรถกถา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๐-๒๕๓๙.

_____. ฎีกาภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙ - ๒๕๔๓.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาปกรณ์วิเสส. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๓๙-๒๕๔๓.

_____. ธรรมปทฎกถา (ปจโม ภาค - อฎฐโม ภาค). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

_____. พระธัมมปัทฏฐกถาแปล ภาค ๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

กรมการศาสนา. คู่มือการศึกษาบาลี เล่ม ๓ วิชาแปลไทยเป็นมคธ สำหรับนักเรียนบาลี

ประโยค ป.ธ. ๔- ๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๓๓.

ศิริศจันทรวินัยรัตน์. “มคธโพธิ์สังเขปฎีกา” ใน มคธโพธิ์วาทกรรม. กัลกัตตา: โรงพิมพ์

ศิริศิวินัยรัตน์, ๒๕๔๙.

ตารานาถะ, ศัพท์สโตมมทานิธิ. พาราณสี: โรงพิมพ์เจ้าขัมภา, ๒๕๑๑.

_____. อาศุโพธิ์วาทกรรม. พาราณสี: โรงพิมพ์ภารตียวิทยาสังสถาน, ๒๕๓๕.

บรรจบ บรรณรุจิ. “ผลงานของพระพุทธโฆสะ และพระอรรถกถาจารย์ร่วมสมัย : ศึกษาเฉพาะ

กรณีศึกษาในเมืองไทยจากการที่ได้แปลคณธัมมกถาและนิคมกถา”, ใน รวม

บทความทางวิชาการพระพุทธศาสนาและปรัชญา. หน้า ๗๘. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในวโรกาสที่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิดป้ายมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระกัจจายนะ. **กัจจายนพยานุกรณ.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิริยะพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๐.

พระโกวิทะ. **ฉันทโภการตี.** มนต์เล่ห์: โรงพิมพ์มณฑลลาภุมิปฏิภัต, ๒๔๘๑.

พระโกศลละ. **มหาบุปถิธินิสสัย (ปทรุบุปถิธินิสสัยใหม่).** ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์หังสาวดี, ๒๕๐๘.

พระคันธสาราภิงค์ (สมลักษณ์ คนธสโร). **ปทรุบุปถิธิมัญชรี คัมภีร์อธิบายปทรุบุปถิธิปกรณ์ เล่ม ๑.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

_____. **ปทรุบุปถิธิมัญชรี เล่ม ๒ สมรสกัณฑ์.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓.

_____. **ปทรุบุปถิธิมัญชรี เล่ม ๓ ตัทธิตกัณฑ์.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____. **สังวรรณนามัญชรี และ สังวรรณนานิยาม,** ตรวจชำระโดยเวทย์ บรรณ-กรกุล. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๕๕.

พระชนกาภิงค์มหาเถระ. **กัจจายนะชั้นพื้นฐาน.** แปลโดยพระศรีสุทธิพงศ์และคณะ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิหลวงพ่อดัดปากน้ำ จัดพิมพ์. ไม่ปรากฏโรงพิมพ์และปีที่พิมพ์.

พระชนกาภิงค์. **รูปลธิธิภาสฎีกา [ปทรุบุปถิธิภาสฎีกา].** อมรปุระ: โรงพิมพ์นิวปามา, ๒๕๔๐.

พระญาณธชะ (แลดี สยาดอ). **ปรมัตถทีปนี,** แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๔๖.

_____. **นิรุตติทีปนี. คัมภีร์ว่าด้วยหลักไวยากรณ์สายโมคคัลลานะ.** ปวีรรต ตรวจชำระโดยพระธรรมโมลี และคณะ. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๘.

พระญาณาลังการเถระ. **ปทวิจาร คัมภีร์ประมวลศัพท์ไวยากรณ์บาลี.** แปลเรียบเรียงโดย จำรูญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระธัมมานันทะ. **เนตติหารัตถทีปนี อุปจาร และ นย.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). **งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท**. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๔๕.

พระธรรมกิตติ. **พาลาวตาโร**. ปรีวรรตตรวจชำระโดยพระคณธรรมาภิวังศ์. ลำปาง: จิตวัฒนาการพิมพ์, ๒๕๔๑.

พระธรรมบาลเถระ. **เนตติอรรถกถา**. พระคณธรรมาภิวังศ์ แปลและอธิบาย วัดท่ามะโอ จังหวัดลำปาง จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสมงคลอายุครบ ๘๘ ปี ของพระธัมมานันทมหาเถระ. นครปฐม: หจก. ซีเอไอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ พิมพ์ครั้งที่ ๑๑**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท เอส.อาร์, พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๕๑.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระเพิ่มเติม ช่วงที่ ๑/ยุค)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา, ๒๕๕๔.

พระพุทธรูปยยะ. **ปทรูปสิทธิ**. ฉบับสยามมรฎุเจ ลำปางนคร ท่ามะโออาราม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓.

_____. **ปทรูปสิทธิฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑.

พระมหาเวทย์ วรณญ. **ปทรูปสิทธิเบื้องต้นเล่ม ๑**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สหธรรมิกจำกัด, ๒๕๓๕.

_____. **ปทรูปสิทธิเบื้องต้นเล่ม ๒**. นครปฐม: โรงพิมพ์สถาบันพัฒนาการสาธารณสุข สุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๙.

พระมหาสมปอง มุทีโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

พระโมคคัลลานเถระ. **โมคคัลลานพุทธกถา ฉบับท่ามะโออาราม**. ลำปาง: วัดท่ามะโอ, ๒๕๒๑. (อัดสำเนา)

พระวชิรพุทธิ. **นยาสะ**. ย่างกุ้ง: โรงพิมพ์สุวรรณวดี, ๒๔๗๖.

พระวรสัมโพธิมหาเถร, พระสิริสุ่มังคละมหาเถร. **ธมมปทมหาฎีกา ธมมปทฎกถาคาถาโยชนา**. พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภัสสรมหาเถร). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระวิสุทธาจารย์มหาเถระ. **ธาตุวัตตสังคหปาฐนิสสยะ**. ปรีวรรตแปลโดย พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม) และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

พระสังฆรักขิตเถระ. **สุโพธาลังการมัญชรี**. แปลเรียบเรียงโดย พระคันธสาราภิงค์, กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

พระสัทธัมมโชติपालเถระ. **กัจจายนสูตรตนิเทศ. คัมภีร์อธิบายสูตรกัจจายนไวยากรณ์**. ปรีวรรตโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาโร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๕.

พระสัทธัมมสิริเถระ. **สัททตถเภทจินตา และ สัททตถเภทจินตาที่ปนี**. ปรีวรรตแปลโดย พระมหานิมิตร ธรรมสาโร. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระอัคควังสเถระ. **สททนีติปกรณ์ ปทมมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพล โภกิจ, ๒๕๒๑.

_____ . **สททนีติปกรณ์ สุตตมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ มูลนิธิภูมิพล โภกิจ, ๒๕๒๑.

_____ . **สททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพล โภกิจ, ๒๕๒๑.

_____ . **สททนีติปทมมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร ธรรมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๖.

_____ . **สททนีติธาตุมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร ธรรมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๖.

_____ . **สททนีติสุตตมาลา. คัมภีร์หลักบาลีมหาไวยากรณ์**. แปลโดยพระมหานิมิตร ธรรมสาโร และคณะ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

พระอริยวงศ์. **คันทาภรณ์มัญชรี คัมภีร์ว่าด้วยหลักการใช้นิบาต**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พิทักษ์อักษร, ๒๕๔๕.

_____ . **มณีสารมัญชสา**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๒.

พระอาทิตย์จวงศ์. **ปทสงคโ**. ปรีวรรตตรวจชำระ โดยพระคันธสาราภิงค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระอินทริยาภิวังศ์. กจจายนตลทีปนี. คัมภีร์อธิบายสูตรกจจายนไวยากรณ์. ปรีวรรตโดยสมควร ถ้วนนอก. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๗.

พระอุกัณสะ. รูปลัทธิคัณฐิ [ปทรูปลัทธิคัณฐิ]. อย่างกุง: กระทรวงมหาดไทยและการศาสนา, ๒๕๑๕.

ภูมิพลโลกิขุ. ธรรมบทวิวรรณ์, โครงการปรีวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๘.

_____. ธรรมบทและธัมมปัทฏฐกถา(บาลี-ไทย). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๔๓.

มหาอำมาตย์ จตุรงค์พล. อภิธานบปทีปิกากฎีกา. ปรีวรรตโดยพระศรีสุทธิพงษ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เทคนิค (๑๙), ๒๕๒๗.

เวทย์ บรรณกรกุล, ผศ. กจจายนะเบื่องตัน. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.

_____. แบบเรียนบาลีไวยากรณ์. (เล่ม ๑ - ๖). นครปฐม: โรงพิมพ์สถาบันพัฒนา การสาธารณสุขอาเซียน มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คพับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์. การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เล่ม ๑. ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. บาลีไวยากรณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

ศรรวรรมัน. กาดนตรวยากรณม. ปรีวรรตและแปลโดย พระมหาสุรชัย วราสโภ. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก. พุทธวจนะในธรรมบท ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๗.

สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

สุภาพวรรณ ฌ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

(๒) วิทยานิพนธ์/เอกสารรายงานการวิจัย

ฉานิศ วงศ์สุวรรณ. “การศึกษาเรื่องพุทธวจนะในธรรมบทของเสฐียรพงษ์ วรรณปก”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๖.

ดวงพร คำหอมกุล. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยศาสตร์ในธัมมปทัฏฐกถา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระธรรมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม). “งานวิจัยการศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เล่ม ๑-๒”. **รายงานการวิจัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย: วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม**, ๒๕๔๖.

พระมหาดวงรัตน์ จิตรตโน. “อิทธิพลของธัมมปทัฏฐกถาเรื่องอายุวัฒนกุมารต่อประเพณีสิบชะตาล้านนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาทรศน์ คุณทสสี. “การศึกษาเปรียบเทียบพุทธวิธีการสอนในอรรถกถาธรรมบทกับกระบวนการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นสำคัญ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖.

พระมหาสำเนียง เลื่อมใส. “การศึกษาเปรียบเทียบธรรมบทและภควัทคีตา”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๓๔.

พระมหาอรุณ อรุณธมโม. “อิทธิพลของอรรถกถาธรรมบทต่อพิธีกรรมและประเพณีของชาวอีสาน”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระวิวัฒน์ อุตตเปโม. “การศึกษาหลักกรรมและการให้ผลของกรรมในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

พระวีรพรรณ วุฑฒิมโม. “อิทธิพลความเชื่อในอรรถกถาธรรมบทที่มีต่อประเพณีไทย”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.

พระราชรัตนมณี (บุญเทียม ภาณินโท). “คัมภีร์สารสังคหะ : การชำระและการศึกษาวิเคราะห์”.

ดุขฎิณีพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

เสาวนีย์ พงศกรเสถียร. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดญาณวิทยาในธัมมปัทฏฐกถา”,

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓.

รองศาสตราจารย์ ดร.เวทย์ บรรณกรกุล. “การศึกษาวิเคราะห์บทบาทในคัมภีร์บาลีพระพุทธ

ศาสนาเถรวาท”. รายงานการวิจัย. นครปฐม: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, ๒๕๕๖.

_____. “ศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาในมกวรรคคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา”. **ดุขฎิณี นิพนธ์พุทธศาสตร์ดุขฎิณีบัณฑิต.** บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระราชธรรมเมธี [วิสุติ ปณญาทีโป (ยุติธรรม)]
- ว/ ด/ ป เกิด : วันเสาร์ ที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๘
- สถานที่เกิด : บ้านเลขที่ ๒๗ หมู่ที่ ๑ บ้านหนองมะเขือ ตำบลหนองบอนแดง
อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี ๒๐๑๗๐
- การศึกษา : พ.ศ. ๒๕๓๙ สอบได้ ป.ธ.๙ สำนักเรียนวัดเบญจมบพิตร
จังหวัดกรุงเทพมหานคร
- ประสบการณ์ทำงาน : พ.ศ.๒๕๔๖ จบรัฐประศาสนศาสตร์บัณฑิต (มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช)
เป็นอาจารย์ใหญ่ฝ่ายบาลี สำนักเรียนวัดสุทธิวารี จังหวัดจันทบุรี
เป็นรองเจ้าคณะอำเภอเมืองจันทบุรี
เป็นเจ้าคณะอำเภอสอยดาว จังหวัดจันทบุรี
เป็นรองเจ้าคณะจังหวัดจันทบุรี
เป็นอาจารย์สอนพิเศษ หน่วยวิทยบริการคณะสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จันทบุรี
- อุปสมบท : ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๘ วัดนางเหริญ ตำบลเกษมทรัพย์
อำเภอปทุมธานี จังหวัดนครราชสีมา โดยมี พระกิตติธรรมมุนี
(ขณะดำรงสมณศักดิ์ที่ พระครูวัชโพธิคุณ) เป็นพระอุปัชฌาย์
- สังกัดวัด : วัดโค้งสนามเป่า ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัดจันทบุรี
๒๒๐๐๐
- หน้าที่ : ประธานที่ปรึกษาหน่วยวิทยบริการ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย จันทบุรี
รองเจ้าคณะจังหวัดจันทบุรี
- ปีที่เข้าศึกษา : พ.ศ. ๒๕๕๓
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พ.ศ. ๒๕๖๐
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๒๘/๒ วัดโค้งสนามเป่า ตำบลท่าช้าง อำเภอเมืองจันทบุรี จังหวัด
จันทบุรี ๒๒๐๐๐
- โทรศัพท์ : มือถือ ๐๙๐ - ๙๕๑ - ๙๕๔๖
- E-mail : Watkhoong@gmail.com